

Stiftelsen
Allmänna Barnhuset

SLUTRAPPORT

Barnets rättigheter i vårdnadstvister

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

KAPITEL 1	
Bakgrund, metod, urval mål	5
KAPITEL 2	
Sammanfattning av projektkommunernas utvecklingsarbete	9
KAPITEL 3	
Nya arbetssätt i handläggningen av vårdnadstvister - resultat från en teoridrivna utvärdering	23
KAPITEL 4	
Sammanställning av aktuell forskning och kunskap	40
Vårdnadskonflikter – Handläggningsordningen	41
Barns delaktighet i familjerättsliga processer	52
Insatser för barn och föräldrar	57
Bilaga 1	
Domstolens handläggning – samförståndslösning	65
Bilaga 2	
Barnkonventionen och lagstiftning	71

FÖRORD

Ungefär 50 000 barn berörs varje år av föräldrarnas separation. En del föräldrar och barn får hjälp och stöd av socialtjänsten genom samarbetssamtal eller genom att domstolen inhämtar upplysningar och yttranden i ärenden som är aktuella där. Antalet tvister i domstol som rör vårdnads- boende- och umgängesfrågor har ökat markant under de senaste åren. Många av dessa barn berörs också av socialtjänstens barnavårdsutredningar och insatser.

När det pågår parallella utredningar inom socialtjänsten är det därför viktigt att undersöka om samverkan kan ske med övriga enheter. Går det att utveckla arbetet och hitta samverkansformer som gör att det blir bättre för barnet? Projektet visar att det är möjligt om än inte enkelt. Utredningarnas kvalitet har i de aktuella kommunerna förbättrats och barns möjligheter att komma till tals har utvecklats.

Ett tack till Stiftelsen Allmänna Barnhuset och Ylva Söderlind Göthner som på ett fantastiskt sätt lett projektet och inspirerat alla deltagare till att tänka och fundera – ibland i helt nya banor. Ett varmt tack också till alla handläggare i de sex kommuner som engagerat sig i projektet och som generöst delat med sig av sina kunskaper och erfarenheter. Jag hoppas att arbetet kan bidra till att fler kommuner hittar goda samverkansformer och möjligheter att utveckla utredningsarbetet så att barnen blir mer delaktiga i dessa frågor som berör deras framtida liv.

Gunilla Cederström
Socialstyrelsen

INLEDNING

Bakgrund, metod, urval mål

Stiftelsen Allmänna Barnhuset har tillsammans med Socialstyrelsen, FoU i Väst/GR, Regionförbundet i Örebro och sex kommuner drivit ett utvecklingsprojekt med syfte att utveckla arbetsmetoder som på ett systematiskt och långsiktigt sätt kan ge barn bättre stöd och stärka barnets rättigheter i vårdnadstvister. En strävan har varit att ha en helhetssyn på barnets behov och livssituation genom hela vårdnadsprocessen.

Projektet har främst fokuserat på barn som är eller har varit aktuella inom både familjerätten och hos socialtjänstens enhet för barnvårdsutredningar.

Kommunerna som deltagit är; Göteborg Stad (Familjerättsbyrå och Lundby stadsdel), Ale, Mölndal, Örebro, Degerfors och Lindesberg. I varje kommun bildades ett projektteam som bestod av två familjerättssekreterare och två socialsekreterare som handlägger barnavårdsutredningar. Projektet startade våren 2011 och avslutades våren 2013.

Annika Rejmer, rättssociolog, Lunds universitet fick uppdraget att utvärdera arbetet.

I den här rapporten presenteras en sammanfattning av kommunernas arbete, resultatet från utvärderingen, kunskapssammanställningen som togs fram i samband med projektstart samt relevanta artiklar i Barnkonventionen och lagtext som berör området.

Mer information om projektet och kommunernas egna slutrapporter kan laddas ner på Stiftelsen Allmänna Barnhusets hemsida allmannabarnhuset.se

BAKGRUND

Antalet vårdnadsärenden som leder till utredningar inom socialtjänsten och tvister i domstol har ökat markant, mellan 2006 och 2013 med 92 procent. Det har också visat sig att föräldrar som tvistar om vårdnad, boende eller umgänge har en allt svårare problematik och att barnen ofta befinner sig i en mycket svår och utsatt situation. Både forskning och praktik har uppmärksammat att nuvarande arbetsmetoder och handlägningsprocesser inte är anpassade eller tillräckligt effektiva för att möta problematiken och få till hållbara lösningar med barnets bästa i fokus. Barn som har föräldrar som tvistar om vårdnaden är eller har inte sällan varit aktuella hos socialtjänsten tidigare.

Det har framkommit att socialtjänstens utredningar ibland sker parallellt eller avlöser varandra utan något egentligt samarbete enheterna emellan. Ett ökat samarbete inom socialtjänsten skulle med all sannolikhet bidra till en mer samlad bild av familjens och barnets situation samt förhoppningsvis leda till en ökad rättssäkerhet med en samordnad handlägningsprocess. Detta framkom vid ett seminarium våren 2010 med forskare, praktiker och myndigheter och blev upprinnelsen till projektet "Barnets rättigheter i vårdnadstvister".

PROJEKTMÅL

Tre angelägna utvecklingsområden lyftes fram under seminariet; myndighetens handlägningsprocess, barnets delaktighet under processen och behov av lämpliga insatser till barn och föräldrar. Projektets tre mål formulerades;

Mål 1 Utveckla samarbetet mellan familjerättssekreterare och socialsekreterare som ansvarar för barnavårdsutredningar

Mål 2 Stärka barnets roll och rätt till delaktighet, att komma till tals samt att få information

Mål 3 Anpassa insatser och stöd till barn och föräldrar

Tre forskare fick i uppdrag att sammanställa aktuell forskning som skulle tillföra relevant kunskap för praktiken, och bli ett stöd för de förändringar som teamen prövade. Kunskapen fokuserade på projektets tre mål. Uppdraget innebar således inte att göra någon uttömmande internationell genomgång av hela forskningsfältet.

Annika Rejmer, utvärderare i projektet huvudförfattare till det första avsnittet kring handlägningsprocessen, Karin Röbäck, lektor i socialt arbete, Göteborgs universitet har skrivit om barns delaktighet och Maria Eriksson, professor i socialt arbete, Mälardalens högskola, har skrivit texten om insatser till barn och föräldrar.

METOD

Som stöd för förbättringsarbetet har en väl utprövad metodik som kallas för Genombrottsmetoden använts. Genombrottsmetoden är en metod för systematiskt förbättringsarbete som bygger på att det finns kunskap som inte tillämpas i tillräcklig omfattning i vardagsarbetet. Metoden syftar till att sluta gapet mellan det vi vet och det vi gör. Genombrottsmetoden eller "The breakthrough Series" som arbetssättet kallas i USA har utarbetats av The Institute for Health Care Improvement i Boston (IHI).

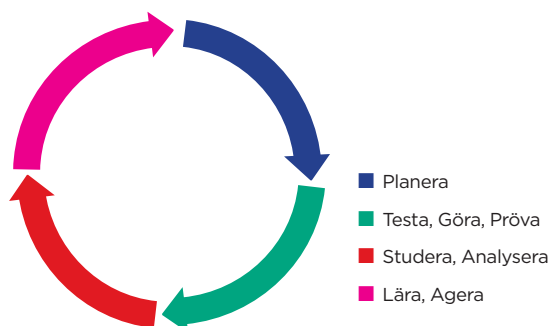
Genombrottsmetodiken bygger oftast på tvärprofessionellt sammansatta team som har i uppgift att arbeta direkt med barn och familjer/patienter/klienter.

Metoden inkluderar ett generellt projektupplägg som innehåller gemensamma lärandeseminarier med mellanliggande arbetsperioder, återkommande skriftliga projektrapporter och en gemensam projektplats för utbyte av erfarenheter teamen emellan. Teamen formulerar konkreta, mätbara mål, prövar sina förbättringsidéer, dokumenterar och följer upp resultaten. Som stöd i förbättringsarbetet används PDSA-hjulet eller Nolans modell som bygger på att testa förändringar i liten skala innan beslut om en mer genomgripande förändring görs. Att pröva först i liten skala och sedan utvärdera om förändringen lett till förbättringar är en av grundkomponenterna i metoden.

Nolans modell

- Vad är det vi vill uppnå?
- Hur vet vi att en förändring är en förbättring?
- Vilka förändringar kan vi göra, som leder till förbättringar?

P D S A-cykeln

Det finns olika sätt att designa projekten och på många håll i Sverige finns erfarenheter av både fler och färre antal lärandeseminarier. Eftersom angreppssättet är lärandestyrkt går det dock inte att genomföra hur korta eller snabba projekt som helst. Det krävs tid för att åstadkomma ett lärande som kan ligga till grund för fortsatt handlande. Projekt som genomförs inom ramen för ordinarie arbetsuppgifter kräver oftast längre tid.

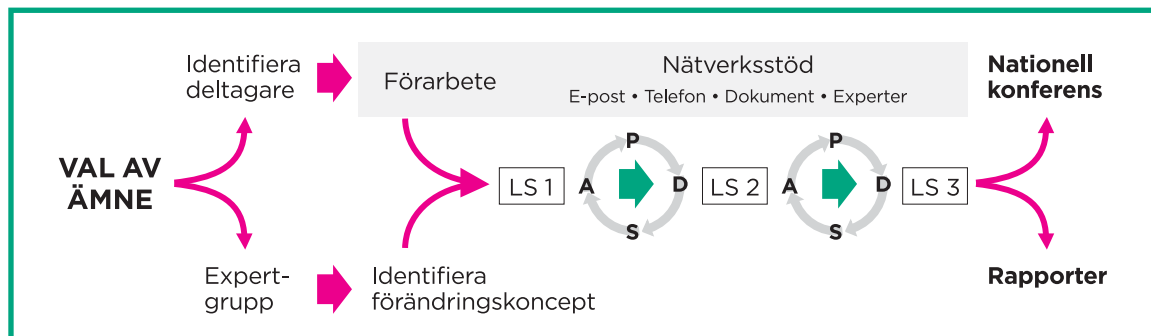
Ett framgångsrikt förändringsarbete kräver förändringstryck och förändringsvilja. Att åstadkomma detta samt att skapa förutsättningar för förbättringsarbetet är en ledningsuppgift. Det är också ledningens ansvar att rätt personer involveras i förbättringsarbetet.

Vill du veta mer om Genombrott, gå in på www.skl.se/genombrott eller www.ihl.org/ihl

Projektet – *Barnets rättigheter i vårdnadstvister* - har huvudsakligen lagts upp som ett traditionellt Genombrottsprojekt, men alla projekt är unika och behöver anpassas till sina särskilda förutsättningar. Vi valde till att börja med att anordna ett seminarium endast för cheferna – när man gör förändringar som påverkar arbetsprocesser i organisationen så behöver cheferna vara med ”på tåget” från början. Under projekttiden har vi haft tre chefsseminarier. Teamen bestod av deltagare från bara en profession (även om barnavårdssekreterare och familjerättssekreterare har olika roller och finns i olika arbetsgrupper så har de samma yrkesbakgrund). Det var ett medvetet val eftersom vi valde att fokusera på socialtjänstens arbete med barn i vårdnadstvister. Det innebär att vi under projektets gång saknade några viktiga aktörer som skulle behöva involveras i arbetet men som inte rymdes inom ramen för det här projektet. Om vi på allvar ska göra skillnad för barn som lever i vårdnadstvister krävs en samsyn kring problematiken som förutom socialtjänsten även involverar domstolen, barnpsykiatri och förskola/skola. Genombrottsmetoden är från början utarbetad och anpassad för patientnära förbättringsarbete inom hälso- och sjukvården och i den miljön är det inte lika svårt att hitta konkreta mätbara mål. I det här projektet och i andra Genombrottsprojekt med inriktning på socialt arbete har det varit en utmaning att formulera tydliga, mätbara mål och att hitta mätmetoder som känns adekvata. Därför har resultaten mer presenterats i form av beskrivningar och analyser och mindre i konkreta mätetal. Varje team beskriver i sina egna rapporter om erfarenheterna av att arbeta med Genombrott, vad som har varit svårt och vad som har varit hjälpsamt.

I rapporten *Förändring, förbättring, lärande!* (FoU i väst GR 2014) beskrivs Genombrottsmetoden med exempel från projekt med barn och unga inom socialtjänst, skola m.fl.

GRUNDSTRUKTUR I ETT GENOMBROTTSPROJEKT

Institute for Health Care Improvement, Boston, LS = Lärandeseminarier

KAPITEL 2

Sammanfattning av projektkommunernas utvecklingsarbete

Ylva Söderlind Göthner, projektledare Stiftelsen Allmänna Barnhuset

Det här kapitlet tar sin utgångspunkt i teamens egna slutrapporter och den kunskap som togs fram i samband med projektstarten (se kapitel 4). Men speglar också samtal och reflektioner som pågick mellan alla som deltog i projektet. I sammanfattningen används ibland begreppet team och ibland kommun beroende på om det var fler personer utöver teamet som var involverade i de förändringar som genomfördes.

Vissa slutsatser är gemensamma för alla team och andra är grundat på något/några enskilda team/kommuners erfarenheter. Upplägget utgår från projektets tre målområden; samverkan i handläggningsprocessen, barnets delaktighet och insatser för barn och föräldrar. Varje mål redovisas för sig och inleds med vad som kom fram i teamens egen kartläggning därefter redovisas resultatet av arbetet under projektiden. Vi har valt att inte ange vilket team eller kommun som avses utan hänvisar till teamets egna slutrapporter som finns att läsa i sin helhet på Stiftelsen Allmänna Barnhusets hemsida, www.allmannabarnhuset.se. Där kan man läsa mer om vilka konkreta mål varje team satte upp, vilka förändringar som testades, hur de genomfördes och vilka resultat som uppnåddes.

Projektes målgrupp

Målgruppen som vi valde att fokusera på i projektet var; barn som var aktuella eller hade varit aktuella både i en barnavårdsutredning och i en familjerättslig utredning. Detta innebar att föräldrarnas problematik oftast innebar en hög konfliktnivå och att det förekom uppgifter om exempelvis våld, missbruk, psykisk ohälsa eller bristande omsorg.

Teamen har tillsammans arbetat med ett 60-tal familjer under projektiden. Vid en summering av hur föräldrarnas och barnens situation beskrevs i utredningarna konstaterades att det i nästan samtliga ärenden förkom en allvarlig egen problematik hos minst en förälder. Det fanns uppgifter om psykisk ohälsa, kognitiva svårigheter, omsorgssvikt och våld. Om barnen förekom det uppgifter om huvudvärk, sömnsvårigheter och oro, samt vissa barn med neuropsykiatriska diagnoser. Det förekom också uppgifter om sexuella övergrepp. Vi kan konstatera att vi arbetade med den målgrupp som vi hade för avsikt att nå.

Mål 1 Utveckla samarbetet mellan familjerättssekreterare och socialsekreterare som ansvarar för barnavårdsutredningar.

Utgångspunkten när detta mål formulerades var att mycket pekade på att familjernas problematik hade blivit svårare och mer komplex.¹ Både forskning och praktik hade uppmärksammat att nuvarande arbetsmetoder och handlägningsprocesser inte var anpassade eller tillräckligt effektiva för att möta problematiken och få tillstånd hållbara lösningar med barnets bästa i fokus. Barn som har föräldrar som tvistar om vårdnaden är eller har inte sällan varit aktuella hos socialtjänsten tidigare.² Det fanns därför ett stort behov av att utveckla samarbetet inom socialtjänsten kring dessa barn och familjer för att få en helhetsbild av barnets situation. För bedömning av föräldrarnas konfliktnivå har det varit till stor nytta i projektet att dela upp konflikterna i värdekonflikter och intressekonflikter.³

Till intressekonflikter hänförs frågor som handlar om; föräldrarnas tid med barnet, barnets boende, semesterplanering, hämtning och lämning av barn, ekonomi, föräldrarnas boende, och tillgång till information om barnet.

Till värdekonflikter hänförs frågor som rör; beslut om vilken skolform barnet ska gå i, beslut som rör barnets hälsa, religiösa skillnader, kulturella skillnader, föräldrars missbruk, uppfostringsstrategier, misstro till den andres föräldraförmåga, våld eller hot och frågor kring barnets skyddsbehov.

Hur såg samverkan ut mellan familjerättssekreterare och barnavårdssekreterare?

För att få en gemensam bild av nuläget så behövde teamet tillsammans synliggöra hur arbetet bedrevs idag. Alla team började med att läsa några slumpmässigt

utvalda familjerättsutredningar och några barnavårdsutredningar tillsammans och granskade dem med utgångspunkt från projektets målområden; samverkan under handlägningsprocessen, barnets delaktighet och insatser till barn och föräldrar. Ett urvalskriterium var att utredningarna skulle handla om "samma barn" dvs. barn som varit aktuella på båda enheterna.

Att ha ett gemensamt material att utgå ifrån var värdefullt både för att teamet skulle få en gemensam bild av hur utredningarna genomfördes idag samt att tillsammans identifiera förbättringsområden. Att teamen fick formulera sina egna mål inom ramen för de övergripande projektmålen bidrog till att öka motivationen att delta i projektet. Den egna drivkraften är en viktig del och en nödvändig motor för ett framgångsrikt förbättringsarbete. Det krävs envishet och uthållighet för att utmana invanda rutiner och ifrågasätta gamla föreställningar och pröva nya arbetssätt.

Syftet med kartläggningen var att synliggöra gapet mellan det vi anser att vi borde göra och det vi faktiskt gör. Målet var att besvara frågorna;

Vad behöver vi förbättra hos oss? Vad gör vi idag som vi kan vara stolta över?

Generellt såg man att familjerättsenheten och utredningsenheten samarbetade i väldigt liten utsträckning. Även om barnen förekom i både en familjerättsutredning och i en barnavårdsutredning var samarbetet mellan utredarna minimalt eller så fanns det inget samarbete alls.

Det visade sig att utredningarna sällan var parallella utan snarare avlöste varandra. Det innebar att familjerna kunde vara föremål för utredningar under en väldigt lång tid, ibland nästan ett år. Vid parallella utredningar var det vanligt att man avvaktade med den familjerättsliga utredningen till barnavårdsutredningen var klar. Några kommuner hänvisade ofta till varandra istället för att ta kontakt och diskutera ett ev. samarbete. En inledande iakttagelse var att utredningstiden för barnen förmodligen skulle förkortas om enheterna samarbetade i högre utsträckning.

Gemensam kunskap om varandras handlägningsprocesser saknades och det fanns heller ingen skriftlig information som beskrev utredningsprocessen vilket bidrog till att den blev otydlig för både handläggare och familjer.

Hur skulle ett ökat samarbete/samverkan gå till?

Syftet med samarbetet behövde tydliggöras och handläggarnas olika funktioner och roller klargöras.

Frågor som ställdes var; *Vad* skulle man kunna samarbeta kring? *Hur* ska det gå till och kan man göra delar av utredningarna gemensamt, såsom barnsamtal, referentsamtal, hembesök mm? Man såg också att samarbetet blev extra viktigt när utredningarna pågick parallellt.

Men hur skulle samverkan/samordningen gå till? Ingen hade någon modell för samverkan kring den här målgruppen. Hur skulle man bäst kunna bidra

med kompetens från respektive enhet utifrån vars och ens uppdrag och med ett gemensamt fokus på barnets behov? Hur skulle anmälningar hanteras när det väcks oro för barnet under pågående familjerättslig utredning? Borde man i högre grad än tidigare öppna en utredning om anmälan grundar sig i allvarlig föräldra-konflikt?

Frågor kring det interna samarbetet mellan andra enheter inom socialtjänsten diskuterades också. Hur kan vi samverka med mottagningsgruppen eller när föräldrar och barn är aktuella inom ex försörjnings-stöd, missbruk?

Skulle man kunna ha regelbundna avstämningar med varandra under utredningstiden för att minimera dub-belarbete? Samordna handlägningsprocessen, möten med barnet och att gemensamt diskutera bedömning och förslag på insatser? Inte bara hänvisa till varandra utan ta ett gemensamt ansvar.

Skulle det vara möjligt att använda en fast utred-ningsmall? Går det att förena med kravet att vara flexibel utifrån varje barns och familjs situation?

Kan man tidigare identifiera ”föräldrar i hög kon-fliktnivå” och erbjuda förebyggande familjerättslig rådgivning?

Att läsa varandras utredningar gav ny kunskap!

Specifikt för Familjerättsutredningarna

En kommun upptäckte att det inte fanns någon ge-mensam struktur för vad vårdnadsutredningarna skulle innehålla. Det var också svårt att utläsa vilka bedöm-ningar som gjorts under utredningstiden ex kring kon-fliktnivå, föräldrasamarbete eller förekomst av våld.

Vårdnadsutredningar skrivs för flera målgrupper – först och främst för tingsrätten men också för föräldrar och för barn som vill läsa utredningen när de blivit vuxna. En fråga som ställdes var om det är det möjligt att tillgodose allas behov i en och samma utredning?

Ofta följde handlägningsprocessen i familjerätts-utredningarna ungefär samma upplägg. Utredningens upplägg bestod av ett antal separata samtal med föräld-rarna, två enskilda samtal med barnet där barnet ena gången kommer till socialkontoret med mamma och andra gången med pappa samt hembesök hos vardera föräldern. Referentintervjuer gjordes med skola/barn-omsorg. Om man avvek från det ordinarie upplägget redovisades det oftast i utredningen.

Vid en familjerättsenhet konstaterade man att;

”De flesta utredningarna var långa med mycket text vilket gjorde dem tunglästa. Fokus på de verkliga problemen försvann och huvudbudskapet blev otydligt. Vi använde oss återkommande av schablonuttryck så som samarbete, konfliktnivå och stödinsatser. Vi kunde tycka att föräldrarna skulle gå i samarbetssamtal och lära sig samarbeta trots att de varit i konflikt med varandra i årtal och att det inte fanns någonting som talade för att de överhu-vudtaget hade någon samarbetsförmåga. Tydliga riskbedömningar saknades i flera ärenden.”

Specifikt för Barnavårdsutredningarna

Alla kommunerna i projektet utgick från BBIC model-len i sina barnavårdsutredningar men man tyckte inte alltid att BBIC utredningarna var särskilt ”läsvänliga” för föräldrar.

Barnavårdsutredningarna hade inte samma tydliga handlägningsprocess som de familjerättsliga utred-ningarna. Innehållet i anmälan avgjorde upplägget för utredningsplanen. Initialt började man med att ta fram vilka behovsområden (i enlighet med BBIC modellen) som fanns och som utredningen skulle fokusera på. Därefter avgjordes vilka kontakter som skulle tas och hur utredningen skulle genomföras.

En intressant iakttagelse var att det verkade som att konflikten mellan föräldrarna lätt försvann i barna-vårdsutredningen. Särskilt förekom det när föräldrarna tillhörde en socioekonomiskt stark grupp. Det fanns en tendens i barnavårdsutredningen att tona ner de fa-miljerättsliga problemen och förminska deras påverkan på barnet, jämfört med hur annan social problematik relateras till risker för barnet, såsom missbruk, psykisk ohälsa mm. Man såg en klar risk att barnets situation inte blev synlig trots att barnet kan fara väldigt illa. Konsekvensen av att inte uppmärksamma föräldrarnas konflikt blev att varken barn eller föräldrar erbjöds stöd eller hjälp.

Generella iakttagelser

Det var svårt att följa vad som hänt i barnets liv, dvs. vilka utredningar, anmälningar eller insatser som barnet och familjen varit involverade i tidigare. På en familjerättsenhet använde man sig av en *tidslinje*⁴ för att åskådliggöra detta. I en kommun upptäckte man att de inte ens hänvisade till varandras utredningar, vilka bedömningar som gjorts eller vilka insatser som före-slagits. Det enda spår av samarbete som kunde utläsas vara att familjerättssekreteraren inhämtat en kopia på barnavårdsutredningen. De såg också att de ibland gjorde dubbeljobb genom att t.ex. ta referensuppgifter från skolan dagarna efter varandra eller att ha varsitt barnsamtal nära inpå varandra utan att ta tillvara på den information som redan fanns.

Resultat mål 1

Samverkan – får man verkligen göra såhär?

Inledningsvis ställdes frågan om det var juridiskt rätt att samarbeta mellan enheterna om gemensamma familjer. Det fanns en osäkerhet i flera kommuner om huruvida det förelåg sekretess mellan utredningsgrupp och familjerätt. När det blev klart att det inte råder nå- gon sekretess inom samma nämnd kunde arbetet börja. Inledningsvis infördes som rutin, innan utredning påbörjades, att handläggare skulle se om familjen var eller varit aktuell tidigare på socialtjänsten.

En stor del av projektiden ägnades åt att hitta samarbetsformer mellan familjerättssekreterare och socialsekreterare, och det var också här som det skedde mest förändringar. Utgångspunkten var att familjen så

4. Se ex på tidslinjen i kommunernas egna slutrapporter. Tidslinjen finns också att beställa som programvara allmannabarnhuset.se/tidslinjen

långt som möjligt skulle vara informerad om samarbetet och syftet med samarbetet. Alla kunde konstatera att kontakten mellan familjerättssekreterare och barnavårdshandläggare ökade markant under projekttiden. Mottagningsgruppen visade sig också vara en viktig ingång för att tidigt identifiera föräldrar i konflikt, familjerätten konsulterades och barnavårdssekreterare involverades i ett tidigare skede.

Någon beskrev dessutom att fler kollegor påverkades av förändringsarbetet;

Samarbetet i projektgruppen "smittade" av sig till övriga handläggare på respektive enhet och man kunde se att samarbetet överlag inom organisationen blev bättre.

Det blev med andra ord många goda "spin-off" effekter när man började tänka nytt i ett sammanhang så spred det sig till andra enheter och fler blev involverade.

Gemensamma samråd/samverkansmöten

Möjligheten att i ökad utsträckning konsultera varandra utan att röja familjens identitet sågs som värdefull, exempelvis vid socialtjänstens förhandsbedömningar när det fanns familjerättslig problematik.

Något som teamen återkom till under projekttiden var vikten av att noga överväga i varje enskilt ärende vilka behov av samverkan som fanns och att vara lyhörd för barnets och föräldrarnas behov och specifika önskemål. Beslut om att samordna utredningsmoment mellan barnavårdssekreterare och familjerättssekreterare skulle alltid vara väl genomtänkta och föräldrarna skulle alltid informeras om syftet med samarbetet.

Det är vanligt att familjerättsenheten samarbetar med andra kommuner i vårdnadsutredningar. En kommun ansåg att det var viktigt att i fortsättningen eftersträva att en kommun ensam handlägger vårdnadsutredningen i syfte att familjen inte ska behöva möta allt för många olika utredare.

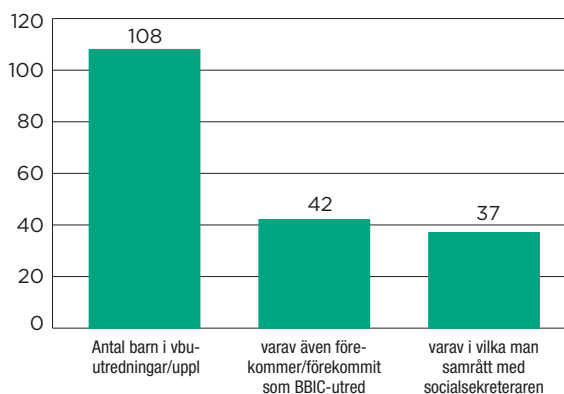
Alla kommunerna införde någon form av obligatoriska samråd eller samverkansmöten i gemensamma ärenden eller upprättade rutiner för hur kontakt mellan enheterna skulle gå till om ärendet var eller hade varit aktuellt inom båda enheterna. Det ledde inte alltid till att det blev ett konkret samarbete i ärendet, men det bidrog till att synliggöra vilka behov som fanns och blev ett stöd för den fortsatta handläggningen i ärendet. Man kunde se att samordningen bidrog till att minskat antal myndighetskontakter/personer och att barnen snabbare fick tillgång till stöd. Samverkan resulterade också i att yrkesrollerna som familjerättssekreterare respektive socialsekreterare tydliggjordes både gentemot familjerna och mot kollegorna.

Familjerättssekreterarena kunde bidra med både kunskap och erfarenhet till barnavårdsutredarna när det handlade om t.ex. bedömningar av kontaktperson vid umgänge, tolkning av domar och utformning av insatser. Samtidigt konstaterade man att om man inte har ett ansikte på den man ska konsultera kring ett ärende så undviker man som regel att ta kontakt.

En viktig erfarenhet som gjordes var att ett framgångsrikt samarbete i "konfliktfyllda" ärenden för-

utsätter regelbundna möten mellan socialsekreterare och familjerättssekreterare. Att arbeta med föräldrar i hög konflikt kräver ett tillitsfullt samarbete mellan de professionella. Risken är påtaglig att på ett eller annat sätt dras med i konflikten.

I en kommun var det 108 aktuella familjer på familjerättsenheten under projektperioden. Av dem förekom 42 familjer i barnavårdsutredningar och samråd hade skett mellan handläggarna i 37 familjer. Vilket var ett mycket bra resultat utifrån det mål teamet hade formulerat.

FAMILJERÄTSLIG RÅDGIVNING

Många föräldrar, och i synnerhet separerade föräldrar, som har kontakt med socialtjänsten har familjerättsliga frågor och att då i ett tidigt skede kunna erbjuda familjerättslig rådgivning och samarbetssamtal är ett bra sätt att förebygga och förhindra att föräldrakonflikter fördjupas. Vid en genomgång av 26 familjer i en kommun bedömdes 12 familjer ha behov av familjerättslig rådgivning men enbart 2 familjer erbjöds detta. En anledning förmodades vara att familjerätten inte var en integrerad del i den övriga delen av socialtjänstens arbete med barn. Idag ger både mottagningsgrupp och barnavårdsutredare ofta information om vad familjerätten kan erbjuda i form av familjerättslig rådgivning eller samarbetssamtal. När detta behov uppmärksammades innebar det en ökad belastning på familjerättsenheterna men värdet av att tidigt kunna möta föräldrar i konflikt upplevdes så stort att man hittade lösningar på de problem som uppstod. Informationsmaterial anpassade till föräldrar och barn som beskrev utredningsprocessen utarbetades i några kommuner. Ett skriftligt material kan underlätta när man ska förklara vad som kommer att ske i exempelvis en utredningsprocess. Socialtjänsten behöver också arbeta mer preventivt och nå ut till bredare grupper för att informera om vilket stöd och hjälp föräldrar och barn kan få när föräldrar är i konflikt.

SAMARBETE I GEMENSAMMA UTREDNINGAR

En utmaning var att pröva hur ”långt man kunde gå” när det gällde att samarbeta i gemensamma ärenden.

Både socialsekreterare och familjerättssekreterare var mycket positiva till att samarbeta kring olika moment under utredningarnas gång. Det ställde dock höga krav på planering och tydlighet men det gav tidsvinster och upplevdes förbättra utredningsarbetet. Inte minst viktigt var att många familjer uppgav att de var nöjda. I några fall hade antalet samtal och besök halverats för familjen. Familjen behövde inte heller möta så många olika handläggare.

Att slippa ”bolla” familjerna mellan enheterna upplevdes som en påtaglig förbättring av kvaliteten i arbetet. En kommun uttryckte det som; *Nu kan vi äntligen känna oss som en socialtjänst!*

Att samarbetet kunde bidra till tidsvinster kunde man se både på kort och på lång sikt, även om det initialt tar tid att hitta former för hur samarbetet ska gå till.

Exempel på samarbete som prövades under projekt-tiden var gemensamma barnsamtal, referenssamtal, utredningssamtal. Därutöver tar man nu i mycket högre utsträckning del av varandras utredningar och är ibland medhandläggare i varandras utredningar. När det handlade om gemensamma utredningssamtal med barnen konstaterades att det var mest motiverat när utredningarna skedde parallellt.

Tidigare avbröt familjerätten – som rutin – påbörjade samarbetssamtal med föräldrarna när en barnavårdsutredning inleddes. Nu görs en bedömning i samråd mellan handläggarna och föräldrarna om vad som är till bäst nytta för barnet.

PROCESSBESKRIVNINGAR OCH MALLAR FÖR DOKUMENTATION

Teamen gjorde tillsammans med utvärderaren processkartor som beskrev handläggningsprocessen för familjerättsutredningen och barnavårdsutredningen (se kapitel 3). Ett team upptäckte då att det sakades gemensamma mallar för dokumentation av till exempel barnsamtal. Kommunen utarbetade då under projekt-tiden mallar för dokumentation som var användbara i både barnavårds- och familjerättsutredningen. En vinst var att hela arbetsgruppen deltog i arbetet och inte bara teamet som ingick i projektet.

I de flesta fall involverades alla inom enheten när teamet arbetade med sina processkartor processbeskrivningar.

BARNPERSPEKTIVET I UTREDNING

Generellt konstaterades att barnperspektivet och barnets behov behövde lyftas fram och få ett större utrymme i utredningarna i relation till föräldrakonflikten, särskilt gällde det de familjerättsliga utredningarna. Men att förändra sättet att dokumentera tar tid och det är lätt att falla tillbaka i gamla rutiner, därför behöver man kontinuerligt uppmärksammas och påminnas om detta. Idag upplever kommunerna att de är mer observanta än tidigare på att barnet ska ta plats och synliggöras i utredningen.

Man kunde också se att samarbetet mellan handläggarna hade bidragit till att barnets situation blivit tydligare och att familjerätten nu i högre utsträckning informerar den enhet som arbetar med barnavårdsutredningar om de får kännedom eller misstänker att ett barn far illa, även om barnet redan är aktuellt hos barnavårdsutredare.

Utredningarna till tingsrätten kan bli väldigt omfattande och ”tunglästa”. Tidigare kunde familjerätten ibland bifoga hela barnavårdsutredningen till tingsrätten, idag tänker man igenom på ett mer medvetet sätt vilket utredningsunderlag man lämnar ifrån sig. Det innebär att idag väljer man oftare att bara ta med det som är relevant som exempelvis sammanfattning, analys och bedömning.

Ett annat försök som testades var att använda en tidslinje. Tidslinjen var till hjälp när man behövde åskådliggöra vad som hänt i barnets och familjens liv. På tidslinjen beskrev man vilka myndighetskontakter barnet och familjen haft, av vilken anledning kontakt hade initierats och vad kontakten resulterat i. Det blev ett bra tillfälle att få en gemensam överblick över tidigare insatser och beslut. Man tyckte också att det gav en tydlig bild av vilken information som fanns och vilken information som fattades - områden som den nya utredningen kunde fokusera på. Tidslinjen har använts i olika sammanhang, både i samtal med föräldrar och i samarbete med kollegor. Vid några tillfällen i projektet har vi haft en dialog med tingsrätten kring hur vi kan förbättra samverkan. Tidslinjen har då presenterats som en idé på hur socialtjänsten skulle kunna på ett bättre sätt åskådliggöra bakgrundsfakta i ärendet. Förslaget mottogs väldigt positivt av tingsrätten.

Handläggarna tyckte inte att det fanns någon användarvänlig tidslinje digitalt därför har Stiftelsen Allmänna Barnhuset tillsammans med Familjerättsbyrån i Göteborg tagit fram en anpassad programvara som på ett enkelt sätt kan åskådliggöra parallella processer i form av en tidslinje. Programmet kan beställas på Stiftelsen Allmänna Barnhusets hemsida.

Mål 2 Stärka barnets roll och rätt till delaktighet.

Barn i vårdnadstvister behöver vuxna som ser och bekräftar barnet. Brist på delaktighet kan förstärka barnets utsatthet, särskilt om det förekommer missbruk eller våld i familjen.⁵ Forskning har visat att om barn som inte får information om separationen är mer benägna att drabbas av olika grader av psykisk ohälsa. Att samtala med barnet bör vara en pågående process under utredningstiden och inte en enskild händelse. Barn tycker att det kan vara svårt att veta vad de kan berätta och fråga om men att de vill ha information och bli delaktiga i de förändringar som berör dem. Delaktighetsperspektivet ska förenas, vägas och prövas mot omsorgsperspektivet.⁶ Hur barnet ska få information och vara delaktigt under utredningen ska alltid prövas utifrån det enskilda barnets behov och önskemål. Barn som av olika anledningar är rädd för eller har en negativ relation till den ene föräldern har stort behov av att kunna påverka sin situation och därmed beslutet om boende och umgänge.⁷ Det är därför av största vikt att barnets utsatthet blir synligt och att barnets utsagor tas på allvar av alla involverade i den familjerättsliga processen.

Kvalificerade utredningssamtal med barn kräver erfarenhet, kompetens och lyhördhet både inför mötet med barnet och inför att återge i utredningen vad barnet förmedlat. Dokumentation av barnets berättelse är särskilt viktigt med hänsyn till att *barnets vilja* är en del i bedömningen av *barnets bästa*, som i sin tur ska väga tyngst i utredarens förslag. Enligt lagstiftningen ska barnets vilja tillmätas betydelse utifrån ålder och mognad *efter* att barnet har fått komma till tals. Det finns flera syften med att låta barn komma till tals i familjerättsliga utredningar⁸; att barnet får komma till tals och göra sin röst hörd i processen, att få barnets egen berättelse om sin situation som en viktig del inför bedömningen av *barnets bästa* samt att barnet får relevant information om vad den familjerättsliga utredningen innebär.

Barn har påtalat att de i socialtjänstens utredningssamtal fått berätta men att de inte tycker att utredaren *hört* vad de sagt.⁹ En tolkning kan vara att barnen tycker att de fått utrymme att berätta, men de känner sig inte bekräftade av utredaren eller inte tyckt att hon/han förstått innebörden i deras berättelse.

Hur delaktiga var barnen under utredningsprocessen?

Under projektiden har "barnets delaktighet" problematiserats och diskuterats. En grundläggande fråga har varit; Hur kan vi skydda barn från ansvar samtidigt som vi gör dem delaktiga? Det vill säga, balansen mellan delaktighetsperspektivet och omsorgsperspektivet.

Hur kan vi göra barnet delaktigt "på riktigt"? På barnets egna villkor!

När teamen granskade sina utredningar konstaterade man att det var en stor spännvidd på hur delaktiga barnen var. En del barn deltog i många samtal, medan

andra barn mötte socialsekreteraren vid ett enskilda tillfälle. I en utredning hade barnet träffat upp till åtta olika handläggare. I ett team beskrev man att det inte var någon självklarhet att barnet fick komma till tals i barnavårdsutredningarna. Små barn träffade man inte lika ofta som lite äldre barn. Det förekom också att man inte dokumenterat varför man valt att inte träffa barnet.

Hur beskrevs barnet i utredningen?

De flesta team tyckte, vid granskningen av, att barnet var i fokus i både familjerätts- och barnavårdsutredningen. Även om föräldrarnas konflikt och situation dominerade i omfattning. När man tittade på dokumentation av barnsamtalen och beskrivning av barnets situation och behov, blev det ändå tydligt att barnet måste få ett ökat utrymme i utredningen. En svårighet som diskuterades i samband med det var att inte lägga ansvar på barnet när det gäller ställningstagande, särskilt gällde det den familjerättsliga utredningen.

Ett team beskriver det så här; Det barnet säger dokumenteras och överlag tas viss hänsyn till hur texten formuleras, för att inte lämna ut barnet för mycket. I någon utredning saknade man en problematisering kring varför man valt att gå emot barnets vilja i sin bedömning, vilket borde varit en viktig information.

När det gällde familjerättens utredningar kunde tingsrätten ibland begära att utredaren skulle genomföra ett visst antal barnsamtal för att säkerställa att barnets "verkliga vilja" skulle belysas. Men det kunde också hända att domstolen inte ville att samtal ska hållas med barnen. En ökad dialog med tingsrätten kring hur barnets delaktighet skulle tillgodoses ansågs nödvändig för att inte riskera att utsätta barnet för orimliga krav eller press.

Reflektioner kring samtalen och mötet med barnet

Barnavårdsutredningen och familjerättsutredningen har lite olika perspektiv och fokus. Barnets situation i den familjerättsliga utredningen är ofta mycket mer utsatt än i en barnavårdsutredning. Inte sällan upplever utredaren att barnet blir pressat till att ta ställning för den ene eller den andre föräldern. Familjerättssekreterarna får däri-genom en svårare uppgift i mötet med barnet – barnen kommer till tals, men har de egentligen möjlighet att berätta om hur de har det eller hur de skulle vilja ha det?

Nästan alla uttryckte behov av mer utbildning i samtal med barn och handledning i barnsamtal. Man behövde bli bättre på att ge barnen information i början av utredningen - sammanhangsmarkera – samt att bekräfta barnens utsatta situation i mötet med barnet. Ett ytterligare behov var att få tid att reflektera tillsammans med kollegor både före och efter mötet med barnet. Hur kan man anpassa samtalet med barnet utifrån varje barns specifika behov? Hur kan barnet tryggas i samtalet? Skulle det vara värdefullt att bjuda in någon tredje person i samtalet som barnet har en god relation till?

Det fanns också önskemål om mer tid till för planering av hur samtalet skulle genomföras samt önskemål

om att kunna vara mer flexibel när och var mötet skulle ske. Ett team beskrev att miljön i socialtjänstens väntrum kunde upplevas som negativ för barnen eftersom väntrummet var gemensamt för alla socialtjänstens enheter, och inte heller anpassat för barn.

Större möjlighet att träffa barnet vid fler tillfällen än man gjorde idag var upplevdes som viktigt och tillsammans konstaterades att det saknades brister i återkoppling till barnet både efter avslutad utredning eller efter beslut i domstol. I exemplet som nämndes tidigare – barnet som träffat åtta handläggare vid flera tillfällen – inte ens där skedde en återkoppling till barnet efter avslutad utredning! Den vanligaste återkopplingen var att handläggaren direkt efter samtalet läste upp sina anteckningar, barnet gavs då möjlighet att komma med synpunkter på vad de tyckte skulle återges i utredningen. Föräldrarna gavs överlag hela ansvaret för att utredningen och den kommande domen skulle förmedlas till barnet. Handläggarna fick därigenom sällan veta hur barnet tagit emot informationen, hur det gått till eller hur barnet reagerat.

Resultat mål 2

Barnets delaktighet – ett område som väckte fler frågor än svar – men barnen har blivit mer synliga

Genom att diskutera och problematisera frågor kring barnets delaktighet har det bidragit till att barnperspektivet blivit skarpare och barnen blivit mer uppmärksammade och synliga.

Klargör syftet med barnsamtalen!

Barn behöver få tydlig information om vad utredningen innebär och på vilket sätt barnet kommer att medverka. Om man i utredningen kommer att använda uppgifter från barnet är det viktigt att träffa barnet flera gånger under utredningstiden och att barnet får veta vad som kommer att stå i utredningen dvs. vad föräldrarna kommer att läsa. När det handlar om barnsamtal vid snabbyttranden, då utredaren endast har några veckor på sig, bör barnsamtal med de yngre alltid övervägas om det är lämpligt, vilket också tas upp i de Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2012:4). Om samtal genomförs med barn i snabbyttranden bör det främst vara ett informationssamtal utifrån att man generellt har svårt att hinna träffa barnet vid flera tillfällen i ett snabbyttrande.

Planera hur samtalet med barnet ska genomföras

Syftet med barnsamtalen ska vara tydligt. En uppmaning är att från början ha målet att minimera antal kontakter för barnet. Undersök om det finns någon på förvaltningen som känner barnet sedan tidigare som skulle kunna vara en lämplig stödperson under utredningen. Ställ frågan om utredande socialsekreterare kan fortsätta att ha en stödkontakt med barnet efter

utredningen om barnet har behov av stöd.

Ett möte med barnet ska aldrig ske slentrianmässigt eller utifrån en generell mall utan alltid föregås av en individuell prövning. Utgångspunkten är att alla barn har rätt att komma till tals och att det är socialtjänstens skyldighet att hitta former så det blir möjligt. Vid behov använd material som kan underlätta för barnet att beskriva av sin situation med hjälp av tejpning, kort mm. Om man väljer att inte träffa barnet ska det klart framgå i utredningen. I några kommuner fick socialsekreterare och familjerättssekreterare gå en utbildning i samtal med barn för att höja den egna kompetensen.

Så här sammanfattar en kommun;

Vi planerar noggrannare inför de gemensamma samtalen för att situationen för barnen ska bli så bra som möjligt under utredningstiden, t ex att träffa så få personer som möjligt. Det viktigaste är att barnen får hjälp – inte vem som administrerar den.

Minimera antal kontakter och öka kontinuitet i barnets kontakt med socialtjänsten

Under projektiden prövades att genomföra gemensamma barnsamtal, dvs. en familjerättssekreterare och en utredande socialsekreterare. Det visade sig vara mest relevant när utredningarna var parallella. Erfarenheten var att det uppskattades av både barn och föräldrar och barnen behövde komma på färre antal samtal. Utredarna tyckte också att de fick relevanta uppgifter för både den familjerättsliga utredningen och för barnavårdsutredningen. Att ha gemensamma samtal kräver att handläggarna känner en trygghet med varandra professionellt och har en samsyn i ärendet och hur samtalet ska genomföras. För att skapa kontinuitet för barnet och föräldrarna testade en kommun att utredande socialsekreterare fortsatte att följa familjen över tid istället för att lämna över ärendet till andra ”insatshandläggare” som ansvarade för handläggning av biståndet. Resultatet blev att färre nya utredningar inleddes och att ”slippa byta” socialsekreterare uppskattades av familjen.

Återkoppla till barnet efter avslutad utredning eller dom

Kommunerna införde som rutin att erbjuda alla barn ett återkopplande samtal efter avslutad utredning. Utredaren berättar för barnet vad man kommit fram till i utredningen och vad man föreslår för beslut eller insatser. Barnet har möjlighet att tacka nej till samtalet men erfarenheten var att de flesta barn som tillfrågades var positiva att komma. Trots att inte någon kommun innan projektet hade någon återkoppling till barnet efter utredning är det idag en självklarhet. I en kommun drog man följande slutsatser;

barn samtycker till att träffa handläggare igen, barn kommer till oss om vi erbjuder det, barn vill prata och föräldrar tillåter sina barn att prata.

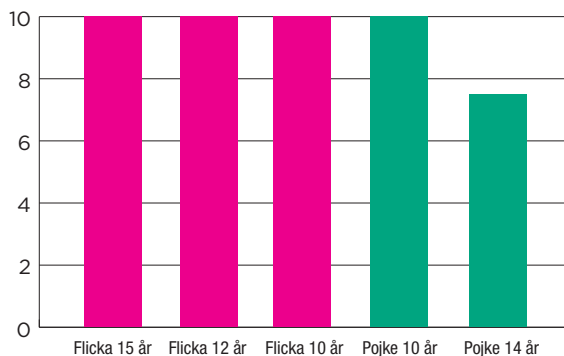
En diskussion som fördes var när i tid det är lämpligt att ha det återkopplande samtalet. Ska det ske i direkt anslutning till avslutandet av utredningen, 1-2 månader efter avslutad utredning, eller när det gäller familjerättsliga utredningar efter domen från tingsrätten? Precis som i andra situationer behöver man även här göra en individuell bedömning av när det är lämpligt att återkoppla utredningen till barnet. Barnets ålder och mognad har betydelse särskilt eftersom tingsrättens dom kan dröja upp till ett år efter avslutad utredning. Det är en alltför lång tidsrymd för att det ska bli begripligt och hanterbart för ett litet barn. Man ansåg att det är först när barnet har kommit upp en bit i skolåldern som barn kan hantera den här typen av komplexa skeenden och hantera tidsrymder.

För att få en bild av vad barnen tyckte gjorde man ett litet test i ett team med 5 samtal. De utgick från tre frågor i det uppföljande samtalet som barnet fick gradera utifrån en skala 1 – 10 (1 = nej och 10 = ja). Barnen fick också kommentera.

Har du fått vara med och bestämma?
Har vi vuxna lyssnat på dig?
Har vi kunnat göra på något annat sätt?

Så här svarade 5 barn på frågan om de upplevt att socialsekreteraren lyssnat på dem;

Har vi vuxna lyssnat på dig?

Kommentarer: ”Att ni tog bort det jag inte ville ha med”. ”Vill läsa texten innan ni skickar in den”. ”Jag tycker att ni lyssnade, det är ju bra”.

Frågeformuläret LITE¹⁰ testades på 17 barn mellan 8 – 17 år av barnavårdssekreterare vid en enhet. Frågorna fokuserar på barns upplevelse av våld och andra traumatiska upplevelser. Resultatet visade att frågeformuläret var ett bra stöd i att öppna upp samtal med barn om våld. I ett ärende hade det inte framkommit några uppgifter om våld trots att barnet utretts vid flera tillfällen. När frågorna i LITE användes kunde barnet utförligt berätta vad han/hon varit med om.

Slutligen konstaterade teamen tillsammans att om man ska uppnå målet – i enlighet med barnkonvention – att alla barn har rätt att komma till tals, bli lyssnade till vara delaktiga i beslut som rör dem – så behöver vi fortsätta utveckla arbetssätt som gör att det omsätts i

praktiken. Men små steg i rätt riktning kan alla ta redan nu genom att se till; att barnet får information, ges ökad möjlighet att på sina villkor berätta om sin situation och blir delaktigt under hela utredningsprocessen. Ett team skriver;

Projektets barn är barn som dagligen tvingas involveras i föräldrarnas vuxenfrågor och får ta emot negativ information om den andre föräldern. Barnperspektiv och ett barns rättighet kan i en sådan situation handla om att avlasta genom att bekräfta att man förstår att barnets situation är svår och inte ställa för många frågor. Att förvänta sig att barn ska ha en vilja kan vara att lägga ett för stort ansvar på dem.

Följande frågor formulerades som värdefulla att reflektera kring;

1. Hur gör vi barnet delaktigt utan att ansvaret för lösningen av föräldrarnas konflikt hamnar på barnet? Hur hjälper vi barnet att känna delaktighet när beslutet går emot barnets önskan?
2. Vad är överhuvudtaget möjligt för barnet att berätta om när barnet befinner sig i en lojalitetskonflikt? Hur kan vi hjälpa barnet så att det inte låser in sig i ett ställningstagande som det längre fram inte kan ta sig ur? Vad är det vi lyssnar efter i barnsamtalet?
4. Hur värderar/tolkar vi det barnet säger i relation till andra faktorer i barnets situation? Hur tar vi hänsyn till barnets bästa när vi använder barnet som informant i utredningen?

Mål 3 Insatser och stöd till barn och föräldrar.

Vi vet att föräldrar som strider om vårdnad, boende och umgänge är överrepresenterade när det gäller missbruk, våld, kriminalitet och psykisk ohälsa och psykisk sjukdom och att vårdnadstvisten inte sällan leder till en djup kris och socioekonomisk utsatthet för alla familjemedlemmar. Det är inte heller ovanligt att familjen innan skilsmässan har drabbats av allvarlig händelse som utlöst en kris i familjen. Krisen kan ha bidragit att föräldrarna utvecklat en vårdnadstvist. Det betyder att det inte alltid är primärt barnets vårdnad, boende och umgänge som är grunden till konflikten.¹¹ Men det finns tyvärr väldigt lite stöd i forskning kring vilka metoder och modeller som är effektiva för att lösa föräldrars konflikter eller att ge effektivt stöd till barnen. Insatser till föräldrar kan ses som indirekta hjälpinsatser till barn men det är viktigt att också utveckla stödinsatser som riktas direkt till barnet.¹²

För barnen innefattar varje nivå följande insatser;

1. Screening och bedömning av problemen i familjen.
2. Att ge barnen ett bemötande som bekräftar deras utsatta situation och stärker deras känsla av sammanhang.
3. Stödinsatser särskilt inriktade på barn i den här situationen.
4. Specialiserat stöd för de barn som utvecklat egna svårigheter på grund av den situation de befinner sig i.

Nivå 1 – 3 är i huvudsak preventiva insatser som syftar till att skydda och underlätta för barnen samt förhindra att barnet utvecklar svårigheter senare i livet och nivå 4 är insatser för barn med egen problematik. När det gällde insatser för barn på nivå 4 saknade alla kommuner stöd och samarbete med BUP.

Insatskedjan för föräldrarna formuleras på följande sätt;

1. Screening och bedömning av hur föräldrarnas problem ser ut.
2. Insatser som fångar upp föräldrar tidigt i processen för att förebygga att konflikter fördjupas.
3. Olika medlingsinsatser som ska hjälpa föräldrar som redan utvecklat en konflikt att komma överens, dels insatser som ska hjälpa föräldrar att fokusera på och stödja sina barn på ett bättre sätt.
4. Insatser i fall där medling, föräldragrupper och liknande inte är tillräckligt, utan annan och mer långtgående hjälp behövs.

Flera av barnen i projektet hade behov av barnpsykiatrisk kompetens, men tyvärr var den ”dörren” stängd eftersom ”barn i vårdnadstvister” inte anses ingå i BUP:s uppdrag. Anledningen kan tänkas vara att man utgår från att det inte är barnet som är problemet i en vårdnadstvist och att kontakten med BUP kan leda till att barnet blir stigmatiserat. Synsättet vilar med all sannolikhet på att det är två lämpliga föräldrar som tvistar om ett odelbart barn. I tidigare forskning och som det här projektet visat har föräldrarna och en omfattande problematik och barnen behöver ofta mer kvalificerat stöd än de får idag. Ett team formulerade sig så här;

Barn, vars föräldrar saknar förmåga att reflektera över sitt eget beteende i konflikten med den andre föräldern, berövas på olika sätt sin barndom. De blir upptagna av att anpassa sig och balansera mellan sina föräldrar och de tar inte själva den plats de behöver. Det innebär stora kraftanstängningar och gör att en del barn utvecklar symptom.

Insatserna till barn och föräldrar i projektet kom att handla om nivå 2 och nivå 3. I avsaknad av strukturerade former för bedömning av problematiken var det till stor hjälp att tänka kring de tidigare beskrivna begreppen ”värdekonflikt” och ”intressekonflikt” vid bedömning av föräldrakonflikten.¹³ Konflikten är naturligtvis aldrig renodlad det ena eller det andra men teamen tyckte inte att det var svårt att se vilken typ av konflikt som dominerade.

När föräldrakonflikter kännetecknades som en ”intressekonflikt” bedömdes samarbetsamtal eller medling vara en lämplig insats. Samtal där man kunde förhandla, reflektera kring varandras olika behov och synpunkter och därmed nå en överenskommelse.

”Värdekonflikten” däremot handlar mer om skillnad i grundläggande värderingar och uppfattningar samt att den ene föräldern eller båda har allvarlig misstro till den andres föräldraförmåga. Den här problematiken stämde bättre in på de familjer som var aktuella i projektet, familjer som ofta hade en komplex problematik, med våld, psykisk ohälsa och missbruk. För dessa familjer var traditionella samarbetsamtal inte tillräckligt eller ens möjligt att genomföra.

Vad kunde man utläsa i utredningarna om riskbedömning, bedömning av föräldrars lämplighet och insatser?

Den familjerättsliga utredningen ska alltid innehålla en särskild ”riskbedömning” för att utreda vad om det föreligger någon ”särskild risk” som utredaren ska beakta (6 kap. 2 a § FB). Riskbedömningen blev inte alltid synliggjord i utredningstexten kanske en konsekvens av att det saknas en vägledning i hur riskbedömningen ska göras. Socialstyrelsen har i uppdrag att ta fram en vägledning för riskbedömningar i vårdnadstvister som ska underlätta för praktiken.

13. Aubert 1989, Development and Continuity

Teamen konstaterade att olika bedömningar görs kontinuerligt under utredningstiden eftersom det inte sällan uppstår akuta situationer, risk- och skyddsbedömningar som handlar om barnets situation och bedömningar kring föräldraförmågan. Vid bedömningar av föräldraförmågan, kunde ett team se att familjerättssekreteraren förlitade sig i stor utsträckning på vad man kommit fram till i barnavårdsutredningen. Familjerätten upplevde också att de saknade metoder i mer komplicerade ärenden att bedöma föräldraförmågan. Möjlighet att använda extern kompetens i dessa situationer, för att göra exempelvis samspelsbedömningar, ansågs värdefullt.

Eftersom bedömningarna inte alltid dokumenterades så kunde man se nödvändigheten av ett nära samarbete mellan handläggarna så inte "risk- och skyddsbedömningen" ramlade mellan stolarna. Speciellt viktigt var det när det handlade om "parallella utredningar" eller familjer som ofta återkommer i nya anmälningar/utredningar.

När det finns "oro" för barnet ska alltid familjerätten göra en anmälan till barnavårdsutredaren 14 kap. 1 § SoL (Socialtjänstlagen). Om barnet bedöms ha behov av stöd eller annan hjälp under utredningstiden är det barnavårdsutredaren som ska utreda barnets behov av stöd och föreslå lämpliga insatser.

Ett team beskriver det så här;

Viktigt att brister i omvårdnaden, förutom konflikten mellan föräldrarna, exempelvis missbruk, våld eller psykisk sjukdom inte förbises oavsett vad ingången i utredningen är. Det ska också ges stöd och insatser utifrån dessa faktorer.

Insatser saknades eller följdes inte upp

Till skillnad från barnavårdsutredningarna förekom det sällan stödsinsatser för barnen i de familjerättsliga utredningarna. Några insatser som omnämndes i utredningarna var att familjen erbjöds stöd av familjebehandlare, BUP samt skolpsykolog. De flesta kommuner saknade anpassat stöd för den här målgruppen, exempelvis barngrupp (Skilda världar) eller föräldragrupp i form av (BIFF – Barn I Föräldrars Fokus). I de fall det fanns anpassade insatser erbjöds de som rekommendation och kunde på så sätt aldrig följas upp. I barnavårdsutredningarna kunde familjen rekommenderas insatser i form av samarbetsamtal eller barngrupper, men inte heller de insatserna följdes upp eftersom insatsen inte beviljades som bistånd. Insatserna var också ganska "luddigt" beskrivna som exempelvis "stödsamtal med socialsekreterare". Vad innebär det?

Det blev påtagligt att man visste väldigt lite om hur det hade gått efter avslutad utredning eftersom utredningen ofta avslutades med rekommendationer. En reflektion var att det skulle vara bättre att ibland erbjuda en insats som bistånd för att på så sätt få möjlighet att följa upp om den genomfördes. En annan konsekvens av att insatserna inte följdes upp var att man inte kunde

dra några slutsatser av om insatsen varit till nytta för barnet eller familjen. Därför var det inte ovanligt att samma insats föreslogs gång på gång.

Det fanns ett behov av att utveckla fler anpassade insatser, exempelvis att utveckla samarbetsamtalen eller insatser där öppenvården kunde vara en aktiv part. En fråga som ställdes var vilka insatser som skulle vara lämpligt att erbjuda under utredningstiden?

Resultat mål 3

Att som barn leva med föräldrar i vårdnadstvist handlar oftast om att leva med föräldrar som befinner sig i en akut eller långvarig kris. Det är en oerhört utsatt situation för både barnet och föräldrarna och behovet av stöd och hjälp är ofta mycket stort. I projektet kunde alla konstatera att det är nödvändigt att socialtjänsten har insatser att erbjuda. Barngruppsverksamheten "Skilda världar" är tillräckligt för många barn, men räcker inte för barn som lever med föräldrar som utvecklat djupa långvariga konflikter.

Att starta nya verksamheter eller anpassa redan befintliga insatser kräver först en genomlysning av befintliga insatser och en kartläggning av hur behovet ser ut. Vad behöver förändras, vilken kompetens saknas, och vilka utbildningsinsatser behövs? Av den anledningen är förändringar som prövades inom ramen för projektet begränsade.

Några insatser som påbörjades eller genomfördes var;

- BIFF-grupper för föräldrar – startade i tre kommuner.
- Enskilda stödsamtal för barnet – erbjöds av öppenvården.
- En kommun planerade att starta barngruppsverksamheten – Skilda världar.
- En kommun tog initiativ till att genomföra en inventering av socialtjänstens nuvarande insatser och identifiera behov av nya insatser på individ- och gruppnivå för målgruppen.
- Flera kommuner inledde en dialog med BUP om barnen i målgruppen.
- Intresse för att införa modellen med att tillsätta en "Föräldrakordinator" fanns i en kommun.
- I samarbete med Rädda Barnen utarbetades en modell för samtal med barnet. Den handlar om att behandlare vid Rädda Barnens mottagning erbjuder barnen en egen samtalskontakt "Ett fredat rum" (Rädda Barnens projekt 2014-2016) utanför utredningssammanhanget. Familjerätten eller socialsekreteraren ansvarar för kontakten med föräldrarna. Rädda Barnen kommer att utvärdera modellen och om resultatet är positivt kommer modellen att spridas.

För att få en bild av barnets tidigare kontakter och insatser använde flera kommuner – som tidigare nämnts – en tidslinje sätta in händelser i kronologisk tidsord-

ning. Tidslinjen gav värdefull information om vilka insatser som barnet eller föräldrarna erbjudits tidigare och vilken kunskap som fanns om hur de fungerat eller inte fungerat. Ett team skriver;

Att arbeta för förändringar som egentligen inte är möjliga gör istället att klienterna far mer illa. Vad gör det med både barn och föräldrar att gång på gång utredas? Är vårt rättshjälpssystem till gagn för barnen?

Våldsutsatta barn i vårdnadstvister

Under 2012 erhöll alla kommuner i projektet, projektmedel från Socialstyrelsen för kvalitetsutveckling av socialtjänstens arbete för våldsutsatta kvinnor, barn som har bevittnat våld och våldsutövare. Projektmedlen avsåg att - inom ramen för projektet - utveckla arbetet kring våldsutsatta barn i vårdnadstvister.

Några förändringar som påbörjades i kommunerna under projektiden var;

- Att systematiskt fråga föräldrar om det förekommit våld.
- Om det finns uppgifter om våld, erbjuda stöd och behandlingsinsatser.
- När det finns uppgifter om våld vid anmälan till socialtjänsten ska alltid en utredning öppnas och våldet utredas.¹⁴
- Att inför samtal med barnet undersöka om det finns, en för barnet trygg person inom förvaltningen, som kan bistå vid barnsamtalen.
- Att erbjuda återkopplande samtal efter genomförd utredning.

- Att insatsen ”trappan-samtal” ska användas när det anses lämpligt.
- Att använda FREDAs¹⁵ kortfrågor vid screening.
- En kartläggning där alla socialsekreterare intervjuas om arbetet med familjer där det varit indikationer om våld. Hur har de arbetat och lyft fram frågorna? Några familjer kommer också att genomgå en strukturerad intervju.

Jeanette Sundhall deltog vid ett lärandeseminarium och presenterade sin avhandling ”Kan barn tala?”.¹⁶ Sundhall beskriver vuxnas/professionellas svårigheter att hålla fast vid ett barns berättelse om våld. Ett av teamen reflekterar;

Det finns en tendens att information från barnet försvinner på vägen i utredningen, det ger oss en tankeställare. Vi behöver stå ut med barnets berättelse och hålla den vid liv!

En kommun testade med goda resultat att använda en utredningsmodell MPV,¹⁷ för att utreda föräldraförmågan när det förekommit våld. Det är en omfattande utredningsmodell i kombination med stöd och behandling under utredningstiden.

14. En skyldighet för alla kommuner fr.o.m. 20141001. 15. FREDA är standardiserade bedömningsmetoder tänkta att användas i socialtjänstens arbete mot våld i nära relationer och består av tre metoder. 16. En genusvetenskaplig undersökning av ålder i familjerättsliga utredningar, Göteborgs universitet. 17. För mer info www.goranlinden.se/MPV/.

Några avslutande reflektioner från varje team

Vi har barnens behov i fokus mer än organisation och utredning. Vi arbetar gränsöverskridande när det gagnar barnen. Vi följer våra mål, vi har gemensamma planeringsmöten och vi erbjuder stöd till barnen. Vi har lärt oss att arbetet kräver uthållighet och för oss har det varit viktigt att vi har en gemensam utgångspunkt och ambition att utveckla arbetet.

Processer och arbetsrutiner har kartlagts och beskrivits. En modell för detta har tagits fram som kommer användas i hela förvaltningen. Genom projektet har vi alltså dels kunnat utveckla kompetens och arbetssätt på ett mycket komplicerat område i vår verksamhet. Dels kunnat pröva och utveckla metoder som kommer få betydelse inom förvaltningen i sin helhet.

Vi bör göra individuella bedömningar i varje ärende och särskilt när det handlar om barn som har föräldrar i konflikt. I dessa utredningar upplever vi att vi har lätt att tappa bort barnet på grund av att föräldrarna är så upptagna av sin egen konflikt och det är svårt för dem att se sina barns behov. Vi tycker att det skulle vara bra att minimera antalet handläggare i dessa ärenden för att inte ge föräldrarna utrymme att fastna i sin konflikt.

Vår ambition är att fortsätta utveckla samarbetet vid parallella utredningar genom att gemensamt planera utredningarna och bedöma hur samarbetet ska genomföras. Förhoppningen är att vi på så sätt minskar antalet kontakter för klienterna, ökar kvalitén på arbetet, effektiviserar vår handläggning och skapar tidsvinster. I vår kartläggning vid projektstarten såg vi att utredningarna behövde förbättras på så sätt att barnens behov skulle dominera och föräldrakonflikten ges minskat utrymme. Vi är idag mer uppmärksamma, men frågan behöver ständigt hållas aktuell och arbetas med.

Hålla arbetet levande. Hur ska vi göra detta? Vi har landat i att i en förvaltning av vår storlek krävs det att utredarna får olika spetskompetens och att inte alla utredare ska hantera alla typer av ärenden. Därför kommer 4-5 socialsekreterare, 4 familjerättssekreterare, 4 behandlare från öppenvården samt 1 socialsekreterare från mottagningsgruppen bilda en samverkansgrupp. Tanken är att det främst den här gruppen som ska handlägga den här målgruppen. Arbetsgruppen kommer ha regelbundna avstämningar för att diskutera gemensamma ärenden, samverkan och insatser. Det ska också finnas möjlighet till gemensam handledning.

Vad är då ett barns rättigheter i vårdnadstvister?

Det svar som vi bl.a. finner i lagtexten är rätten för barn att ha kontakt med båda sina föräldrar. Precis som Annika Rejmer konstaterar i kunskaps-sammanställningen har lagstiftaren formulerat sig med utgångspunkt att konflikten är mellan två i sig välfungerande föräldrar, dvs. en intressekonflikt. När vi gjorde en sammanställning över de 12 familjer som vi utrett under projektiden blev det tydligt att vi jobbar med en mycket tung målgrupp. Trots att vi känner igen oss i Annika Rejmers forskning om vilka familjer vi träffar blev vi tagna av att barnen har haft det så svårt under så lång tid och att de fortfarande har det svårt. Att drabbas av denna insikt och hopplöshet är tufft eftersom vi i vår profession som socialarbetare har en önskan och tro på förändring. Det handlar inte primärt bara om konflikter mellan föräldrarna utan om familjer som lever under extremt utsatta förhållanden. De har under projektiden blivit tydligt att vår önskan och tro på att barns behov av föräldrar som kan samarbeta gör att vi alltför många gånger tror på det omöjliga och därmed låter tiden rinna iväg med återkommande samarbetsförsök. Att arbeta för förändringar som egentligen inte är möjliga gör att barn och föräldrar far mer illa.

Tankar om att ha medverkat i projektet?

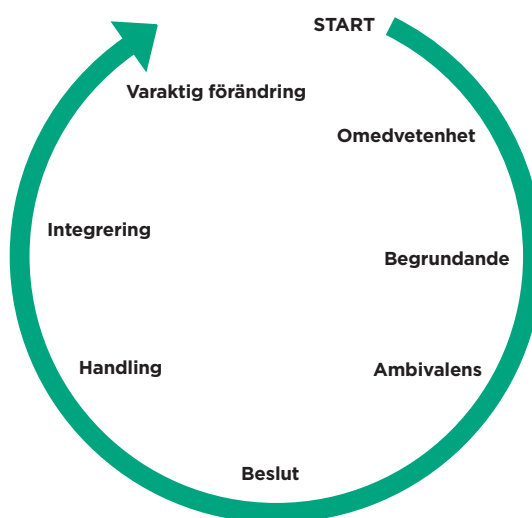
Kunskapssammanställningen har varit och kommer att fortsätta vara en värdefull kunskapskälla att återkomma till i det fortsatta arbetet”.

”Möjligheten till samverkan mellan kommuner som ett sådant här nationellt projekt ger är också betydelsefullt. Svårigheten kan ibland bli att vi är en mycket liten kommun och inte ”känner igen oss” i de större kommunernas beskrivning av sin verklighet. Ibland skulle man önska att det vore en större representation av små kommuner”.

”Vi konstaterar att det kan vara svårt att införa nya rutiner i organisationen och att det krävs uppföljande arbetsinsats för att hitta sätt att införliva de nya rutinerna i verksamheten. Det är också viktigt att kollegor får kontinuerlig information från chefer kring projektet så att alla i verksamheten känner sig delaktiga. Det är nödvändigt att ledningen tar del av och möjliggör förändringsarbetet för att förändringar verkligen ska komma till stånd”.

”En styrka i genombrottsmetoden är den kontinuerliga dokumentation som metoden bygger på. Den gör att man får en tydligare överblick var man var tidigare, vart man är nu och förhoppningsvis vart man är på väg. Ibland är det svårt att se den förändring som faktiskt ägt rum då det är lätt att glömma hur det var tidigare. Dokumentationen har varit till stor hjälp i förändringsarbetet även om det tog lång tid för oss att känna oss säkra på hur dokumentationen skulle gå till. Formen för dokumentationen har varit en prövning för oss då den inte varit anpassad för socialtjänsten och där ser vi utvecklings- och förbättringsområde för metoden. Den största frustrationen har varit tidsaspekten, att delta i ett omfattande projekt och genomföra ett förändringsarbete samtidigt som våra ordinarie arbetsuppgifter kvarstår i nästan lika hög omfattning”.

”Den här figuren är en ganska bra illustration på hur medarbetarna har reagerat på förändrade arbetssätt, vi befinner oss fortfarande ibland på ambivalens men går mot handling, integrering och varaktig förändring”.

”Nu har vi förstått vad samverkan är! Efter många år i yrket som socialsekreterare och familjerättssekreterare har vi förstått att vi inte har utnyttjat varandras kunskaper om de barn och föräldrar som vi alla har kontakt med och bekymrar oss över. Vilken rikedom det är att få sätta sig ner tillsammans med en kollega och ha ett engagerat samtal tillsammans! Att förutom att få dela fakta också få del av kollegans intryck och upplevelse av barnets livssituation över tid gör att vi inte behöver starta från noll. Vi kan på så sätt fortsätta det arbete som redan är påbörjat. Var finns frågetecknen idag och hur kan vi försöka att rätta ut dem? Samtidigt får vi naturligtvis inte glömma vilka våra specifika uppdrag är och vilka frågor vi var och en måste hitta svaren på. Detta sätt att samverka har gjort stor skillnad, jämfört med tidigare när vi ”inhämtade uppgifter” eller ”begärde ut en utredning”.”

A large, fluffy, light brown teddy bear is sitting on a wooden floor. The bear has a soft, shaggy texture and a dark brown nose. Its right paw is visible, showing a light brown patch with darker brown spots. A green speech bubble is positioned above the bear's head, containing text in Swedish.

Samarbete mellan barna-
vårdsutredare och familje-
rättsutredare har bidragit
till att höja kvalitén på
utredningarna.

KAPITEL 3

Nya arbetssätt i handläggningen av vårdnadstvister

– resultat från en teoridrivnen utvärdering

Annika Rejmer, rättssociolog och utvärderare

Projektet har utvärderats i syfte att mäta måluppfyllelse och effekter av de arbetsätt som utvecklats och prövats under projektet. Utvärderingen har genomförts utifrån en teoribaserad utvärderingsmodell som innebär att projektets aktiviteter, händelser, effekter och mål länkas samman genom ett teoretiskt ramverk.¹⁸ Det teoretiska ramverket har därutöver fungerat som utgångspunkt för att analysera data och fastställa mått för att mäta om effekter har uppstått eller uteblivit, och om projektets mål har uppfyllts eller inte.

TEORETISKT RAMVERK

Utvärderingens teoretiska utgångspunkter har utvecklats utifrån projektmålen om att utöka:

- samarbetet mellan barnavårds- och vårdnadsutredare
- barns delaktighet i handläggningsprocessen
- målgruppsanpassade insatser riktade till barn och föräldrar.

Begreppet samarbete har definierats som att flera aktörer arbetar mot ett gemensamt övergripande mål i syfte att bättre tillgodose klientens behov genom nya resultatnriktade arbetsformer med målsättningen att lösa komplexa uppgifter på ett effektivt sätt.¹⁹

Betydelsen av begreppet barns delaktighet har definierats som att barnet ges information om pågående utredning och erbjuds en möjlighet att berätta om sin

livssituation samt att barnet erbjuds en meningsfull roll i utredningsförfarandet.²⁰

Begreppet insats har definierats som en åtgärd som syftar till att förändra rådande förhållanden till det bättre för barnet.²¹

Därutöver har begreppet barnets bästa definierats utifrån rättskällorna, se avsnittet Barnets bästa.

DATAINSAMLING

För att utvärdera projektet behövdes data om vilka arbetsätt som användes före projektetstarten och data om de arbetsätt som utvecklats och prövats under projektet. Det är projektteam från de medverkande kommunerna som har bidragit med data till utvärderingen. Projektteamen bestod av två barnavårdsutredare och två vårdnadsutredare med erfarenhet av att arbeta enligt tidigare och nya arbetssätt. Det innebär att 24 personer, 12 barnavårdsutredare och 12 vårdnadsutredare verksamma i sex kommuner, har bidragit med data.

18. Sandberg och Faugert (2009) *Perspektiv på utvärdering*. 19. Rejmer, Sonander och Agevall (2010) *Väldutsatta kvinnor berättar*. 20. Dahlstrand (2004) *Barns deltagande i familjerättsliga processer*. 21. Mosesson (1998) *Interventioner*.

METODER

För att utvärdera måluppfyllelsen och effekter av nya arbetssätt har en kombination av samhällsvetenskaplig kvalitativ och kvantitativ metod använts.²² Genom att kombinera olika empiriska underlag har information som kan bidra till både en bred och djup kunskap om socialtjänstens utredningsförfarande vid misstanke om att barn far illa och vårdnadstvister erhållits. Exempelvis har den rättsliga regleringen av barnavårds- och vårdnadsutredningar varit föremål för en rättssociologisk analys i syfte att utforska vem som ska utreda vad och hur i avsikt att klarlägga utredarnas förutsättningar att uppfylla lagstiftarens målsättningar.

Därutöver har projektteamens arbetssätt utforskats genom workshops där arbetssätten före och under projektet kartlagts genom metoden processkartläggning. Det finns flera fördelar med att arbeta med processkartläggning i en utvärdering av ett verksamhetsutvecklande projekt. En är att en processkartläggning ger övergripande kunskap om vad som görs i en verksamhet och hur det görs. En annan fördel är att den ger en överskådlig bild av vilka samband, relationer och kontakter som finns mellan en verksamhets olika delar. En processkartläggning kan dessutom utgöra grunden för att utveckla arbetssätt som möjliggör en effektivisering och förbättring av en verksamhet, exempelvis genom en effektivare användning av resurser.

Projektteamens arbetssätt har därutöver utforskats med hjälp av metoden fokusgrupper. En fokusgrupp kan liknas vid en gruppintervju. Fokusgrupper har i tidigare forskning visat sig vara en framgångsrik metod då känsliga och socialt komplexa frågor ska belysas.²³ Genomförda fokusgrupper har dels bidragit till att kvalitativt klarlägga teammedlemmarnas uppfattningar om handlägningsprocessen i barnavårds- och vårdnadsärenden, dels till att klarlägga deras reflektioner kring berörda barns och föräldrars problematik. Diskussionerna har förts utifrån handlägningsprocessens styrkor, svagheter, hinder och möjligheter.

Projektteamens arbetssätt har dessutom utforskats

genom en dokumentstudie.²⁴ De dokument som har granskats utgörs av utredningsrapporter. Varje kommun har dels bidragit med slumpmässigt utvalda utredningsrapporter som berör fem familjer där det både har genomförts en vårdnadsutredning och en barnavårdsutredning som har färdigställts före projektstarten, dels med strategiskt utvalda utredningsrapporter som berör fem familjer som har varit föremål för både en vårdnadsutredning och en barnavårdsutredning under projektiden och som har genomförts enligt nya arbetssätt. Samtliga kommuner kunde dock inte, av olika skäl, leverera tjugo utredningar, varför underlaget för dokumentstudien utgörs av 54 utredningar som färdigställts före projektet och 50 utredningar som genomförts under projektet.

MÅTT

Resultaten från granskningen av utredningsrapporter som färdigställts före projektet och utredningsrapporter som färdigställts under projektet har jämförts för att utforska projektets måluppfyllelse och eventuella effekter av nya arbetssätt.

Som utgångspunkt för jämförelsen har följande mått använts:

- Måttet på ett utökat samarbete är att barnavårds- och vårdnadsutredare dels ökar användningen av socialtjänstens eventuella befintliga information om familjen, dels ökar samarbetet vid utredningar och i samband med insatser.
- Måttet på en utökning av barns delaktighet är dels antalet barn som erbjuds barnsamtal, dels i vilken utsträckning barns uttryckliga vilja redovisas och beaktas i utredningsrapporterna.
- Måttet på en utökning av målgruppsanpassade insatser är dels antalet barn och föräldrar som erbjuds insatser, dels omfattningen på det utbud av insatser som erbjuds.

UTVÄRDERARENS ROLL

Utvärderaren har varit delaktig och aktiv under hela projektet och har fortlöpande rapporterat resultat från utvärderingen till såväl projektledning som medverkande kommuner och projektteam. Utvärderingsresultaten från processkartläggning och fokusgrupper rörande handläggningen före projektet samt granskningen av utredningar som färdigställts före projektet har således fungerat som ett underlag i arbetet med att utveckla och pröva nya arbetssätt.²² De nya arbetssätten har endast prövats i projektutredningar, det vill säga i utredningar som genomförts med stöd av projektets resurser och utvärderarens resultat, vilket medför att resultaten inte är direkt överförbara till kommunernas ordinarie löpande verksamhet. Däremot visar resultaten på hinder och möjligheter till förbättringar i arbetet med barn som är föremål för både en barnavårds- och en vårdnadsutredning i de medverkande kommunerna och dessa resultat torde vara generaliserabara.

22. Sandberg och Faugert (2009) 23. Wibeck (2010) Fokusgrupper: om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod

24. Bergström & Boréus (red.) (2012) Textens mening och makt.

Barn och föräldrar

FÖRÄLDRAKONFLIKTEN

Föräldrarna till de barn som är föremål för de granskade utredningsrapporterna har en konflikt som de driver i domstol. Konflikter kan uppstå på grund av olika intressen eller värderingar. En värdekonflikt karaktäriseras av att den rör fakta eller värderingar medan en intressekonflikt karaktäriseras av att den rör en social relation där parterna har oförenliga krav om en knapp resurs.²⁵ När en vårdnadskonflikt föreligger kan den kategoriseras som en intressekonflikt då föräldrarna har konflikter som rör föräldratid med barnet, deras underhållsskyldighet eller rätt till information om barnet. En vårdnadskonflikt kan kategoriseras som en värdekonflikt då föräldrarna har konflikter som rör föräldra- eller samarbetsförmågan.

FÖRÄLDRAKONFLIKTEN I PRAKTIKEN

Av genomförda fokusgrupper framkom att projektteamen upplever att andelen vårdnadstvister som rör värdekonflikter har ökat under de senaste tio åren. Utredarnas uppfattning får stöd i de granskade utredningarna. Samtliga utredningar rör huvudsakligen värdekonflikter. Mer specifikt innebär det att föräldrarna till de utredda barnen ifrågasätter varandras föräldra- och samarbetsförmåga på grund av att en förälder eller ett barn lider av psykisk ohälsa eller har en neuropsykiatrisk- eller annan funktionsnedsättning. Av utredningarna framgår att den ena föräldern vanligtvis anser att den förälder som lider av ohälsa eller har en funktionsnedsättning har en nedsatt föräldraförmåga. Om barnet däremot lider av ohälsa eller har en funktionsnedsättning anser vanligtvis den ena föräldern att det krävs en särskilt god föräldra- och samarbetsförmåga för att tillgodose barnets behov, som den andra föräldern saknar. Andra omständigheter som anförs är att den ena eller båda föräldrarna har en missbruks- eller våldsproblematik som anses påverka föräldra- och samarbetsförmågan eller att föräldrarna har skilda värderingar om barnuppfostran. Projektteamens upplevelse av att andelen värdekonflikter har ökat får stöd i en av de medverkande kommunernas statistik som visar att andelen vårdnadstvister där det förekommer anmälningar om att barnet far illa och som leder till en barnavårdsutredning har ökat över tid. Pågående forskning ger också stöd för deras uppfattning. Såväl den kommunala statistiken som pågående forskning indikerar att ungefär hälften av de barn som är föremål för en vårdnadsutredning också är föremål för en barnavårdsutredning.²⁶

BARNEN

De granskade vårdnads- och barnavårdsutredningarna rör 87 barn som misstänks ha varit utsatta för fysiska, psykiska eller sexuella övergrepp samt omsorgssvikt av den ena eller båda föräldrarna. Barnens ålder spannar från spädbarn till tonåringar vilket stämmer väl över-

ens med den officiella statistiken över barn som upplever att föräldrarna går skilda vägar.²⁷ Resultatet skiljer sig dock från tidigare forskning som har indikerat att vårdnadstvister företrädesvis rör yngre barn.²⁸ En möjlig förklaring till förändringen i åldersstrukturen och ökningen av tonåringar kan vara att andelen värdekonflikter har ökat.

SAMMANFATTNING

Sammanfattningsvis kan konstateras att det i familjer med barn som är föremål för både en barnavårds- och en vårdnadsutredning vanligtvis finns åtminstone en familjemedlem som lider av ohälsa eller har funktionsnedsättningar eller att föräldrarna har olika kulturell bakgrund som ger upphov till en värdekonflikt. Vidare kan konstateras att de barn som är föremål för både en barnavårds- och en vårdnadsutredning representerar alla åldersgrupper, från nyfödda barn till tonåringar.

Det rättsliga ramverket för barnavårds- och vårdnadsutredningar

BARNAVÅRDSUTREDNINGEN

Den rättssociologiska rättsanalysen visar att en barnavårdsutredning är ett offentligrättsligt ärende som regleras i socialtjänstlagen (SoL) och förvaltningslagen (FL). Av SoL framgår att en utredning initieras genom en ansökan eller anmälan. Om en anmälan eller ansökan rör barn ska det omedelbart göras en bedömning av om barnet är i behov av skydd (SoL 11:1a). Vidare framgår att utredningen ska inledas utan dröjsmål om de uppgifter som kommit till socialtjänstens kännedom kan föranleda en åtgärd mot en enskild person (SoL 11:1). Rättsanalysen visar också att socialtjänstens utredningar, som innebär ett tvång för den som blir utredd, ska genomföras på ett respektfullt sätt så att de beröras integritet kränks i så liten utsträckning som möjligt. Exempelvis ska vårdnadshavarna, om det inte finns skäl som talar emot det, göras delaktiga genom att genast informeras om att en utredning kring deras barn har inletts. Då en utredning rör ett barn har utredarna långtgående utredningsbefogenheter. De har exempelvis en lagfäst rätt att konsultera sakkunniga och i övrigt ta de kontakter som behövs för utredningen. Utredarna har dessutom rätt att höra barnet utan vårdnadshavarnas samtycke och närvaro (SoL 11:10). Barn och vårdnadshavare har också tillskrivits rättigheter i utredningsförfarandet. De har exempelvis rätt att meddela sig muntligen under utredningsarbetet²⁹ samt rätt att ta del av uppgifter och journalanteckningar.

Avseende dokumentationen av en barnavårdsutredning föreskrivs att utredningen ska dokumenteras på ett respektfullt sätt samt begränsas och inte vara mer omfattande än nödvändigt (SoL 11:2, 11:5, 11:6).

25. Aubert (1982) Continuity and development in law and society, Rejmer (2003), Vårdnadstvister: en rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa. 26. High-conflict families, ett pågående projekt som finansieras av vetenskapsrådet.

27. Se SCB, Barn i dag – En beskrivning av barns villkor med Barnkonventionen som utgångspunkt. 28. Rejmer (2003).

29. Se prop. 1971:30 del 2 s. 474–476, prop. 1985/86:80 s. 25–26 och 65. 30. Se prop. 1985/86:80 avseende FL §§ 16, 17, 20, 21, och 26.

Vårdnadshavare och äldre barn har dessutom rätt att ta del av motiveringar samt att framföra påpekanden om utredarnas anteckningar anses oriktiga (SoL 11:6) och få eventuella skrivfel korrigerade. De ska därutöver bli underrättade om beslut som socialnämnden fattar i ärendet.³⁰

Åtta av tio svenska kommuner genomför barnavårdsutredningen med stöd av ett licensierat IT-stöd, BBIC, som står för ”barns behov i centrum”. Syftet med BBIC är att stärka barnperspektivet samt barns och föräldrars delaktighet i barnavårdsutredningar med målsättningen att förbättra och upprätthålla kvaliteten i den sociala barnvården.³¹ Stödet, som ursprungligen kommer från England och som har modifierats till svenska förhållanden av socialstyrelsen, utgörs av ett konceptuellt ramverk och ett system för planering, utredning och uppföljning av socialtjänstens barnavård.³² Det konceptuella ramverket, BBIC triangeln, utgår från forskningsbaserade grundprinciper som harmonierar väl med svensk lagstiftning och svensk barnavårdsforskning. Stödet, som syftar till att stötta utredarna i genomförandet och rapporteringen av barnavårdsutredningen, utgörs bland annat av mallar. Mallen för att rapportera en barnavårdsutredning innehåller exempelvis rubriker som ger utredaren stöd för att avgränsa utredningen. Mallen innehåller också rubriker som ger utredaren stöd för att genomföra utredningen utifrån ett barnperspektiv. Det finns också rubriker där uppgifter om hur familjemedlemmarnas eventuella personliga problem och familjens livsvillkor påverkar barnet ska redovisas.³³

VÅRDNADsutredningen

Vårdnadstvister handläggs av tingsrätt i ett civilrättsligt tvistemål (FB 6:19). Det innebär att vårdnadsmålet initieras genom att den ena eller båda föräldrarna tillsammans frivilligt lämnar in en ansökan om stämning där de ber tingsrätten om hjälp med att lösa deras konflikt om gemensamma barns vårdnad, boende och umgänge. Vårdnadsmål är indispositiva vilket innebär att tingsrätten ska bedriva aktiv processledning och se till att frågorna blir *tillbörligt* utredda så att barnets bästa kan fastställas.³⁴ Tingsrätten kan exempelvis ge familjerätten riktlinjer om hur utredningen ska bedrivas genom att fastsätta tidsramar och ge direktiv om att särskilda omständigheter ska belysas. Vad som avses med *tillbörligt* definieras inte närmare av lagstiftaren. För att uppfylla utredningsskyldigheten beställer tingsrätten vanligtvis en vårdnadsutredning från socialtjänstens familjerätt. Rollfördelningen mellan tingsrätt och familjerätt i ett vårdnadsmål är således att tingsrätten ger familjerätten i uppdrag att utreda sakfrågor medan tingsrätten avgör rättsfrågan, det vill säga vad som kan anses vara bäst för barnet. Enligt FB:s bestämmelser ska dock, om det inte är olämpligt, familjerätten också avge en rekommendation till tingsrätten om hur rättsfrågan bör avgöras, det vill säga vilken lösning som familjerätten anser vara till barnets bästa. Att vårdnadsmålet är indispositivt innebär därutöver att tingsrätten ska verka för en samförstånds lösning och

avkunna en dom oberoende av om parterna kommer överens eller inte. Indispositiva tvistemål är med andra ord inte förlikningsbara.

Av förarbetena till SoL kan utläsas att med utredning avses all den verksamhet som syftar till att göra det möjligt för socialnämnden att fatta beslut.³⁵ SoL:s bestämmelser avser utredningar som kan ligga till grund för myndighetsutövning mot enskild, såsom en barnavårdsutredning.³⁶ I vårdnadsmål fattar inte socialnämnden några beslut som kan ligga till grund för myndighetsutövning, varför SoL:s bestämmelser inte är tillämpliga. En möjlig förklaring till att vårdnadsutredningen inte regleras i SoL är att det fram till 1991 var socialnämnden som fick i uppdrag av tingsrätten att utreda vårdnad och umgänge. Vårdnadsutredningen genomfördes, genom delegation, av tjänstemän som rapporterade utredningen till socialnämnden, som i sin tur tog ställning till utredningen och yttrade sig till tingsrätten. Det var inte ovanligt att föräldrarna och deras ombud var närvarande vid nämndens sammanträde och ifrågasatte utredningen. Det var en tidsödande ordning varför man år 1991 förenklade handläggningen av vårdnadstvister.³⁷ Förenklingen medförde bland annat att socialnämndens funktion i samband med vårdnadsutredningen togs bort.

Rättsanalysen visar att genomförandet och rapporteringen av en vårdnadsutredning saknar en specifik reglering i lagstiftningen. Vårdnadsutredarna kan emellertid finna ledning och stöd i förvaltningsrättsliga principer som styr myndigheters verksamhet såsom regeringsformen (RF) 1:9 som stadgar att domstolar samt förvaltningsmyndigheter och andra som fullgör förvaltningsuppgifter i sin verksamhet ska beakta allas likhet inför lagen samt iakttä saklighet och opartiskhet.³⁸ Även offentlighets- och sekretesslagen (OSL) har relevans, exempelvis föreskriver OSL 10:2 att en myndighet kan bryta sekretessen och lämna uppgift till en enskild eller annan myndighet om det är nödvändigt för att den utlämnande myndigheten ska kunna fullgöra sin verksamhet och skyldigheter.³⁹ Stadgandet gör det möjligt för vårdnadsutredarna att inhämta nödvändiga uppgifter om barn och föräldrar från exempelvis förskola, skola och fritidshem. Med stöd av OSL 26:1 och FB 6:19 har vårdnadsutredarna också möjlighet att inhämta information om familjen från socialtjänstens register.⁴⁰ Utredarna har därutöver lagstöd för att inhämta uppgifter om föräldrar och eventuella nya partners som de är sammanboende med från rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister.⁴¹ För övriga utredningsåtgärder krävs att vårdnadsutredarna har stöd antingen från domstol, exempelvis för att konsultera sakkunniga i barnpsykiatri för att utreda barnets hälsa,⁴² eller att de får föräldrarnas samtycke till utredningsåtgärder. Föräldrarnas samtycke krävs för att genomföra centrala inslag i vårdnadsutredningen, exempelvis utredningssamtal med barn och föräldrarna själva, hembesök, informationsinhämtning från exempelvis hälso- och sjukvården samt val av referenspersoner. Vårdnadsmålets civilrättsliga karaktär medför att vårdnadsutredningen till stor del genomförs

31. Socialstyrelsen Barns behov i centrum. Grundbok BBIC 2013. 32. Se Government UK, About the Integrated Children's System. 33. För mera utförlig information om BBIC se Socialstyrelsen <http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/18527/2011-12-12.pdf>. 34. Prop. 2005/06:99 s. 36. 35. Prop. 1979/80:1, s. 562. 36. Prop. 2012/13:10, s. 54f. 37. Prop. 1990/91:8 avsnitt 2.6. 38. Prop. 2009/10:80. 39. Prop. 2008/09:150. 40. Prop. 2011/12:4. 41. Se SFS nr: 1998:620, Lag om belastningsregister § 6. 42. Se SFS 1942:740, Rättegångsbalk, §§ 40:1 och 40:8.

på föräldrars villkor. Därutöver har barn och föräldrar tillskrivits rättigheter i utredningsförfarandet avseende vårdnad, boende och umgänge. Enligt JO:s uttalande har exempelvis föräldrar och barn i samband med en vårdnadsutredning samma rätt till insyn i utredningsmaterialet och att ta del av utredningsrapporten som vid en barnavårdsutredning. De har också samma rätt att få lämna synpunkter på utredningsrapporten.⁴³ Således är SoL:s bestämmelser avseende dokumentation och rapportering av utredningar i stort också tillämpliga i samband med vårdnadsutredningar.⁴⁴ Lagstiftaren ger dock inte några direktiv om hur vårdnadsrapporten ska utformas.

Att genomförandet och rapporteringen av utredningar om vårdnad är relativt oreglerat kan också förklaras av att lagstiftaren har utgått från att vårdnadsutredningar kan och bör skilja sig åt beroende på att familjer skiljer sig åt och att sakfrågan varierar.⁴⁵ Utifrån ett professionellt perspektiv kan lagstiftarens förhållningssätt till vårdnadsutredningen tolkas som att det är den enskilda utredarens ansvar att avgöra allt från vilka sakfrågor som är av relevans, till hur utredarna ska genomföra och rapportera vårdnadsutredningen.⁴⁶ En konsekvens av detta förhållningssätt är att det stöd som finns att tillgå för vårdnadsutredare för att genomföra och rapportera resultatet av en vårdnadsutredning är Socialstyrelsens allmänna råd och handbok.⁴⁷ Dessa är dock utformade som rekommendationer och är inte tänkta att fungera som stöd, såsom BBIC vid barnavårdsutredningar.

Rättsanalysen visar att familjerätten i egenskap av en enhet inom socialtjänsten har vissa lagstadgade utredningsbefogenheter men att vårdnadsutredningens karaktär till viss del är oklar. Detsamma gäller dess karaktär och ställning i tingsrättens handläggning. Vårdnadsutredningen definieras inte som ett sakkunnigutlåtande men har stora likheter med ett sådant. Av rättegångsbalken (RB) 40:1 framgår exempelvis att rätten kan förordna offentlig sakkunnig om prövning av frågor som kräver särskild fackkunskap och att yttrande kan inhämtas från myndighet, tjänsteman eller annan (tingsrätten skickar en begäran om en vårdnadsutredning till familjerätten enligt FB 6:19). Enligt RB 40:7 ska sakkunnig i första hand lämna ett skriftligt utlåtande (vårdnadsutredarna förväntas redovisa resultatet av vårdnadsutredningen i en utredningsrapport). Vårdnadsutredarna kan därutöver, i likhet med andra sakkunniga, kallas till huvudförhandlingen för att redogöra för hur utredningen har genomförts och för hur bedömningen av barnets bästa har gjorts (se RB 40:8). Det finns också skillnader. En skillnad är att sakkunniguppdraget vanligtvis är avgränsat. Granskningen av utredningar visar att tingsrättens begäran om en vårdnadsutredning är ett allmänt formulerat uppdrag om att utreda vårdnad, boende och umgänge. Om utredningsrapporten skulle sakna centrala sakuppgifter kan tingsrätten dessutom begära att familjerätten gör kompletteringar. Föräldrarna och deras ombud kan också framföra och få gehör för kritik mot utredningen under huvudförhandlingen i tingsrätt, exempelvis

kan de anföra att vissa sakfrågor inte har utretts eller att omständigheter har missuppfattats eller feltolkats av utredarna. Vårdnadsutredningen skiljer sig därutöver från andra sakkunnigutlåtanden i ytterligare ett avseende. Vårdnadsutredarna ska även lämna en rekommendation till tingsrätten om hur rättsfrågan bör avgöras, det vill säga vad som anses vara bäst för barnet, utifrån vårdnadsutredningens resultat. Tingsrätten gör därefter en självständig prövning av vilket värde såväl ett sakkunnigutlåtande som en vårdnadsrapport kan tillmätas i avgörandet av rättsfrågan. Detta medför sammantaget att det är svårt att förutsäga vilket värde och vilken betydelse vårdnadsrapporten kommer att tillskrivas i domstolsprocessen. Det medför också att det är svårt att avgöra vad vårdnadsutredningen kan karaktäriseras som; en utredning av opreciserade sakfrågor med koppling till vårdnad, boende och umgänge utan specifikt rättsligt stöd i syfte att tillhandahålla underlag att avgöra rättsfrågan – vad är barnets bästa?

UTREDNINGAR I PRAKTIKEN

Granskningen av barnavårdsutredningar som färdigställda före projektet⁴⁸ visar att medverkande kommuner använder BBIC som stöd men på lite olika sätt för att genomföra och rapportera en barnavårdsutredning. Trots skillnader i användningen av mallarna tycks BBIC bidra till en likformighet och en jämförelsevis jämn kvalitet på utredningsrapporten. I genomsnitt är de granskade barnavårdsrapporterna 10–12 sidor långa. Granskningen visar också att rapportmallen ger utredarna stöd för att uppfylla formellt ställda krav på utredningen och stöd för att avgränsa utredningen. Mallen ger dessutom stöd för att genomföra och rapportera utredningens resultat utifrån barnets perspektiv. Granskningen visar dock att utredningsrapportens fokus gärna förskjuts från barnets behov till föräldrarnas konflikt då en vårdnadstvist föreligger. Av intervjuerna i fokusgrupperna framkom att utredarna upplever att majoriteten av föräldrar i vårdnadstvist vanligtvis är klienter sedan tidigare hos socialtjänsten,⁴⁹ vilket kan bidra till att fokus förskjuts vid pågående vårdnadstvister, dels eftersom utredarna förutsätter att barnet far illa på grund av föräldrarnas konflikt, dels beroende på att utredarna förutsätter att familjens övriga problem hanteras av andra enheter inom socialtjänsten.

Granskningen av vårdnadsutredningar som färdigställda före projektet visar att det föreligger stora variationer mellan de granskade vårdnadsrapporterna. Det gäller exempelvis vårdnadsrapporternas omfattning som varierar mellan 5 och 33 sidor, vilket i sin tur medför att rapporternas struktur och innehåll och därmed också kvalitet varierar. En jämförelse mellan de kortaste och längsta rapporterna visar att de kortaste innehåller knappare information om barn och föräldrar medan de längsta innehåller så mycket information och långa resonemang att det kan bli svårt att urskilja vilka omständigheter som anses vara av betydelse för att bedöma barnets bästa. Genomgående är, oberoende av rapportens omfattning, att det saknas frågeställningar som avgränsar utredningen samt att föräldrarnas

43. JO 2000/01 s. 317, JO 1994/95 s. 363. 44. Prop. 2000/01:80 45. Prop. 2005/06:99 s. 40, SOU 2005:43 s. 122 46. Prop. 1990/91:8 47. SOSFS 2003:14 Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge, gällde då utredningarna genomfördes och rapporterades.

48. För mera detaljerad information se Socialstyrelsen, <http://www.socialstyrelsen.se/barnochfamilj/bbic>

49. Se även Rooth (2009) Delrapport BIFF 3. Barn i Föräldrars Fokus. Södertälje.

relation och konflikt är i fokus. Det saknas vanligtvis också uppgift om att utredningen har kommunicerats till föräldrarna eller barnet. Av diskussionerna i fokusgrupperna framkom att de kortaste rapporterna hade föregåtts av mera fylliga snabbyttranden vilket medför att vårdnadsutredningen i dessa fall kan betraktas som en uppdatering av föräldrarnas konflikt och barnets situation. De längre vårdnadsutredningarna hade däremot föregåtts av kortare snabbyttranden. Utvärderingen visar således att det även finns olika sätt att använda snabbyttrande och vårdnadsutredning för att tillhandahålla tingsrätten underlag samt att det därmed även finns en variation avseende snabbyttrandets och vårdnadsutredningens funktion i handläggningen av vårdnadstvister.

HUR GENOMFÖRS EN BARNAVÅRDS-UTREDNING?

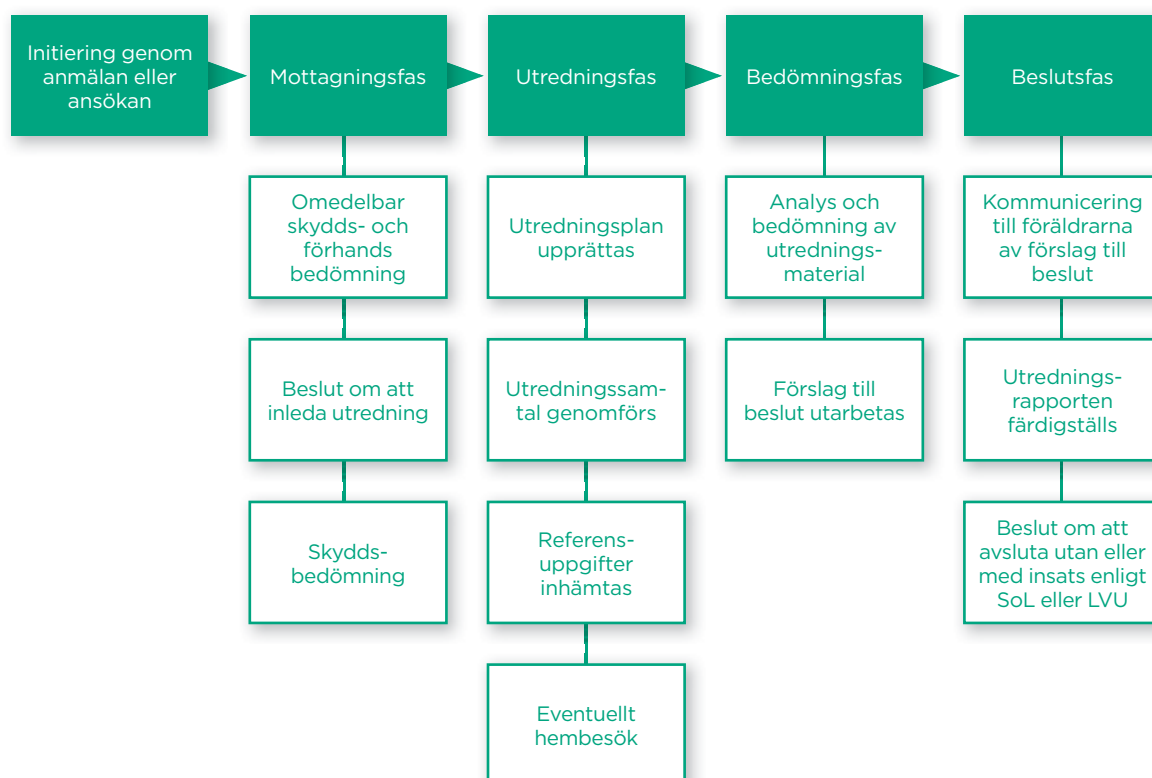
Processkartläggningen som genomfördes i samband med projektstarten visar att kommunerna genomför barnavårdsutredningarna i enlighet med gällande rätt och med stöd av BBIC. I korthet inbegrep utredningsförfarandet att en anmälan inkom till socialtjänstens mottagningsgrupp om att ett barn misstänks fara illa. Mottagningsgruppen gjorde omedelbart en skydds- och en förhandsbedömning av anmälan som låg till grund för ett beslut om att inte inleda eller inleda en utredning. Om en utredning inleddes gjordes en mera

utförlig skyddsbedömning, därefter upprättades en plan för att genomföra utredningen enligt BBIC. Utredningsplanen inbegrep vanligtvis utredningssamtal med barn, föräldrar och referenspersoner och eventuellt ett hembesök. När utredningsmaterialet hade samlats in analyserades det och ett förslag till beslut formulerades och kommunicerades till föräldrarna som antingen kunde samtycka eller inte samtycka till utredarnas förslag. Därefter färdigställdes barnavårdsrapporten utifrån BBIC-mallen. Vid samtycke från föräldrarna fattades ett formellt beslut som verkställdes. Om inte samtycke erhöles och om det ansågs föreligga ett behov av att ge barnet stöd kunde socialnämnden ansöka om ett omhändertagande enligt LVU hos förvaltningsrätten. *Se nedanstående figur.*

HUR GENOMFÖRS EN VÅRDNADSUTREDNING?

Processkartläggningen visade att vårdnadsutredningen genomfördes i enlighet med socialstyrelsens allmänna råd och rekommendationer i handboken.⁵⁰ Det innebär att utredningsförfarandet initierades genom en begäran från tingsrätten, därefter fördelades ärendet till utredarna som inledde utredningen med att upprätta en utredningsplan och att skicka informationsbrev till föräldrarna samt göra slagningar i socialtjänstens register. Sedan genomfördes föräldra-, barn och referensamtal samt ett hembesök hos vardera föräldern.

Genomförandet av en barnavårdsutredning kan illustreras genom nedanstående modell.

50. Socialstyrelsen (2012a).

När all information samlats in sammanställdes den och skickades till informanterna för godkännande. Avslutningsvis gjordes en bedömning och ett förslag till beslut formulerades som också kommunicerades med föräldrarna som gavs möjlighet att kommentera. Därefter skickades utredningsrapporten till tingsrätten och ärendet avslutades hos familjerätten.

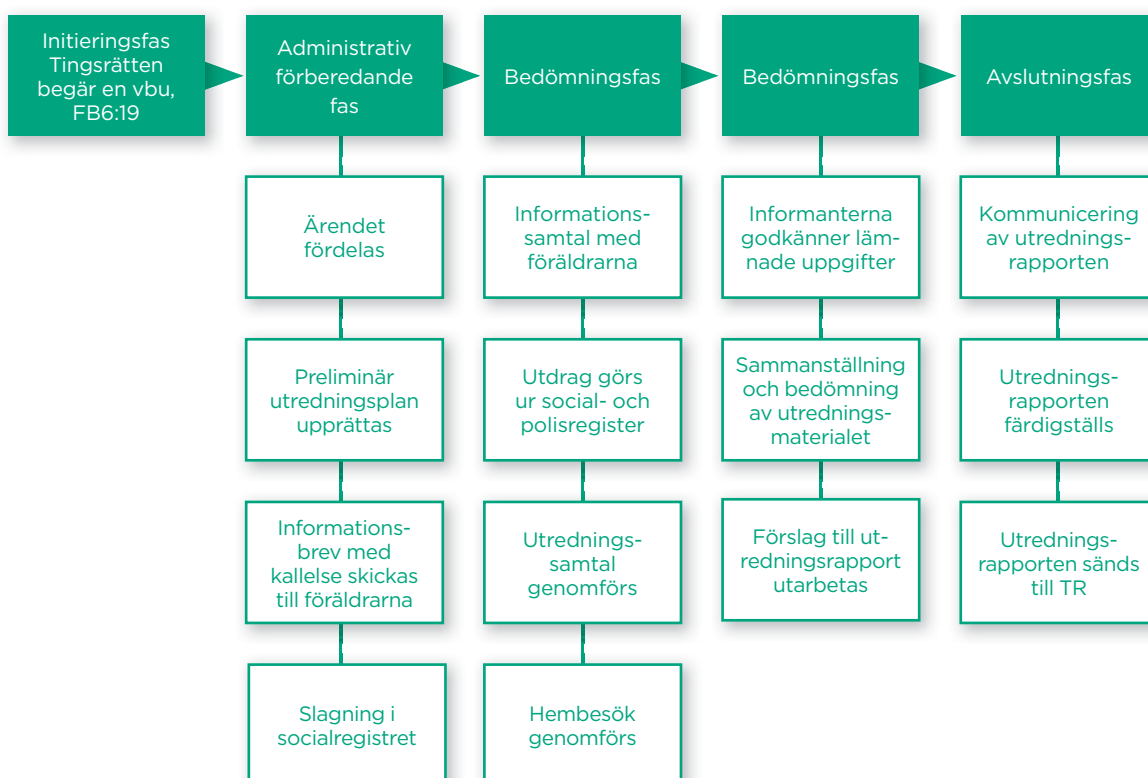
Processkartläggningen av vårdnadsutredningar visade därutöver att det fanns vissa skillnader mellan kommunernas utredningsförfarande. Utredningsförfarandet i de större städerna och de små landsbygds-kommunernas hade likheter i så motto att de innehöll samma utredningsfaser och moment. De mellanstora kommunernas utredningsförfarande innehöll däremot en upprepning av utredningsmoment, exempelvis genomförde de flera utredningssamtal med barn och föräldrar samt skrev längre utredningar. *Se nedanstående figur.*

SAMARBETE MELLAN BARNAVÅRDS- OCH VÅRDNADsutredare

Processkartläggningen visade även att det vid projektstarten saknades en formell rutin i samtliga medverkande kommuner avseende samarbete kring barn som är föremål för både en barnavårds- och en vårdnadsutredning och att det därför inte heller förekom något systematiskt samarbete mellan barnavårds- och vårdnadsutredare. Frågan om och under vilka förut-

sättningar samarbete är möjligt enligt OSL restes och diskuterades ingående under projektet eftersom det fanns en osäkerhet kring hur OSL:s bestämmelser skulle tolkas relaterat till de medverkande kommunernas skilda organisation av utredningsenhet och familjerätt. I någon av de medverkande kommunerna är arbetet organiserat så att projektteamets medlemmar är placerade på en enhet där samtliga utredare arbetar med både social barnavård och familjerätt. I andra kommuner ingår barnavårds- och vårdnadsutredare i samma arbetsgrupp men har olika arbetsuppgifter. I ytterligare någon kommun tillhör utredarna olika enheter men sitter i samma lokaler. Av fokusgruppsintervjuerna framkom att det i dessa kommuner finns en personlig informell kontakt som kunde ge upphov till ett ad hoc-artat informationsbyte om barnet och dess föräldrar över en kopp kaffe eller vid kopieringsapparaten. I några kommuner är den sociala barnavården och familjerätten organiserade i skilda enheter, exempelvis i en central familjerättslig enhet som såväl stadsdelar som kranskommuner anlitar medan den sociala barnavården utförs av lokala enheter. I dessa kommuner förekom inte någon samverkan alls mellan barnavårds- och vårdnadsutredare eftersom de hade tolkat OSL som om att det inte var möjligt.

Handläggningsförfarandet kan illustreras genom nedanstående modell.

SAMMANFATTNING

Sammanfattningsvis kan konstateras att barnavårdsutredningens genomförande och rapportering är reglerad och har stöd genom BBIC medan vårdnadsutredningens genomförande och rapportering är tämligen oreglerad och saknar stödstruktur liknande BBIC. Vårdnadsutredningens och rapportens ställning och funktion i tingsrättens handlägningsprocess är dessutom oklar men har stora likheter med ett sakkunnigutlåtande. Detta medför att vårdnadsutredarna utifrån sin expertis förväntas utreda och rapportera sakkuppgifter samt tillhandahålla en rekommendation till tingsrätten avseende vilken rättslig lösning av konflikten som kan anses vara till barnets bästa. Vilket värde utredningen och rapporten tillskrivs avgörs dock av tingsrätten som initialt har beställt utredningen på grund av avsaknad av sakkunskap om barns bästa.

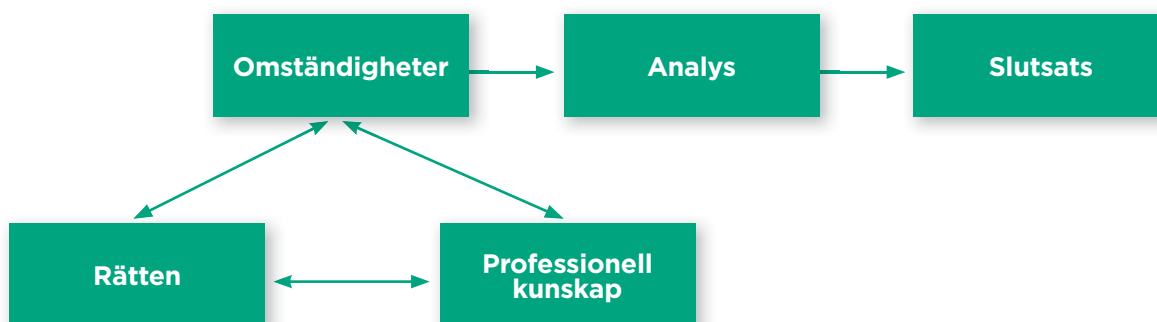
Därutöver kan konstateras att ett regelverk och strukturstöd tycks bidra till en jämnare kvalitet av utredningar och utredningsrapporter. Resultatet från processkartläggningen visar exempelvis att utredarna följer rekommenderad utredningsprocess och att de använder det stöd, de riktlinjer och rekommendationer som finns att tillgå. Då reglerna om sekretess upplevs som svårtolkade tycks utredarna välja att tolka dem strikt. Exempelvis visade processkartläggningen att utredarna inte samarbetade systematiskt vid projektstarten eftersom de var osäkra på om det var förenligt med OSL:s bestämmelser. Resultaten visar också att då det saknas regler och stuktur- eller metodstöd fyller utredarna ut tomrummet genom att skapa lokala och ibland även personliga rutiner för handläggningen som

ger upphov till variationer i utredningsrapporterna. Exempelvis hade några vårdnadsutredare egna mallar för att skriva utredningsrapporten. Ett annat exempel är att några kommuner använde snabbyttrandet och vårdnadsutredningen på varierande sätt.⁵¹ Att förfarandet varierar kan förstås utifrån Michael Lipskys teori om närbyråkrater. Närbyråkraten är en offentligt anställd person som arbetar nära klienter med komplexa problem. Hur närbyråkraten ska utföra sina arbetsuppgifter anges vanligtvis i generella politiska beslut som ger stor handlingsfrihet. Det innebär att målsättningarna med arbetet är angivna men inte medlen för hur närbyråkraten ska nå målen. I avsaknad av regler och metodstöd skapar närbyråkrater lokala eller personliga rutiner som ger upphov till variationer i handläggningen, som som sträcker sig längre än till en anpassning till klientens individuella behov.⁵²

BARNETS BÄSTA

Såväl barnavårdsärenden som vårdnadstvister ska avgöras utifrån barnets bästa. Innebörden av begreppet barnets bästa ska fastställas utifrån vedertagen erfarenhet, vetenskaplig kunskap samt det enskilda barnets vilja. Det medför att barnets bästa ska fastställas utifrån ett målrationalt beslutsfattande som föregås av en utredning av omständigheter angivna i rättskällorna och av omständigheter som anses relevanta utifrån utredarnas professionella kunskap (yrkesspecifik teoretisk och praktisk kunskap) som analyseras och ligger till grund för en slutsats om vad som kan anses vara bäst för barnet.

Förarandet kan illustreras genom nedanstående figur.⁵³

Konstruktionen av begreppet barnets bästa medför att det inte kan finnas en för alltid given definition av begreppet och att innebörden varierar mellan barn.

Betydelsen av begreppet barnets bästa skiljer sig också åt mellan olika regelkomplex eftersom de har olika målsättning.⁵⁴

51. Lipsky 2010, *Street-level bureaucracy: dilemmas of the individual in public services*. 52. Lipsky 2010.

53. Alexius Borgström, Katarina & Hollander, Anna (red.) (2009). 54. Schiratzki, Johanna, *Barnrättens grunder* (2010).

BARNETS BÄSTA I VÅRDNADSMÅL

Av förarbetena till FB kan utläsas att barnperspektivet alltid ska ha företräde framför föräldraperspektivet. Det medför att målsättningen med domstolshandläggning av föräldrarnas vårdnadstvist är att avgöra målet utifrån det individuella barnets bästa. I bedömningen ska hänsyn tas till barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling på såväl kort som lång sikt.⁵⁵ Av skrivningen framgår att domstolens bedömning är en prognos av vilken lösning som kan bli till barnets bästa. Av FB kap. 6 kan utläsas att domstol, i prognostiseringen av barnets bästa, ska fästa särskilt avseende vid vissa sakfrågor, exempelvis *risken* för att barnet eller närstående utsätts för övergrepp, hålls kvar eller förs bort eller på något annat sätt far illa. Därutöver ska domstolen fästa särskilt avseende vid barns behov av en *nära och god kontakt* med båda föräldrarna.⁵⁶ Principiellt sett föreligger inte en plikt för ett barn att umgås med en förälder. I praktiken kan ett barn dock ha svårt att motsätta sig umgänge om det bedöms vara till barnets bästa.⁵⁷ Utöver detta ska domstolen fästa särskilt avseende vid barnets *vilja*. Genom 1998 års reform av FB fick barns rätt att komma till tals en fristående placering i lagtexten.⁵⁸ I 2006 års reform förstärktes denna rättighet ytterligare genom en skrivning om att barns vilja med hänsyn tagen till barnets ålder och mognad ska beaktas av domstol när föräldrarna inte kan komma överens om vad som är bäst för barnet (se FB 6:11).⁵⁹ Skrivningarna ska tolkas som att barn har rätt till delaktighet genom att få komma till tals men att betydelsen av barnens utsagor ska bedömas av professionella utifrån barnets ålder och mognad.⁶⁰

Av förarbetena framgår dessutom att uppräkningsen av barns grundläggande rättigheter kan användas som stöd för att prognostisera barnets bästa.⁶¹ Det vill säga barns rätt till omsorg, trygghet och en god fostran.⁶² Domstolen ska därutöver fästa avseende vid att barnet kommer att behandlas med aktning för sin person samt att barnet inte kommer utsättas för någon form av kränkande behandling. Att vissa omständigheter räknas upp i rättskällorna är dock endast ett uttryck för att de aldrig får glömmas bort.⁶³ Uppräkningsen är således inte uttömmande. Inte heller en rangordning eller en indikation på hur olika omständigheter ska viktas i prognostiseringen av barnets bästa.

BARNES DELAKTIGHET

För att förverkliga barnets bästa måste barnet involveras på något sätt i utredningsförfarandet. Barnet måste göras delaktigt. Med uttrycket barns delaktighet avses vanligtvis att barnet ges information om pågående utredning och möjlighet att berätta om sin upplevelse av sin livssituation och om eventuella behov samt att barnet ges en meningsfull roll i utredningsförfarande.⁶⁴ Barnets roll i utredningsförfarandet kan dock skilja sig åt beroende på sammanhanget. Barnet kan ha en roll som informant, medaktör eller aktör. De olika rollerna innebär att barnet får olika stort inflytande över de

beslut som ska fattas. I rollen som informant ges barnet möjlighet att berätta om sin situation och om eventuella önskemål. Om barnets önskemål kan tillgodoses eller inte beror dock på omständigheterna i det enskilda fallet. I rollen som medaktör har barnet rätt att få uttrycka sina åsikter och önskemål samt rätt att i dialog med de professionella aktörerna utarbeta lösningen som anses vara till barnets bästa. I rollen som aktör, som inbegriper ett självbestämmande, anses barnet vara kompetent att fatta egna beslut. Det innebär att barnets vilja ges tolkningsföreträde i bedömningen av vad som är barnets bästa. I vårdnadsmål medför detta att barn som kan berätta men som anses omogna tilldelas rollen som informant. Mera mogna barn kan däremot få rollen som medaktör. Om båda föräldrarna anses fungera adekvat i föräldrarollen och inte kan komma överens om vad som är barnets bästa kan det mera mogna barnet dessutom få avgöra vad som är bäst för henne eller honom och därmed tilldelas rollen som aktör.⁶⁵

BARNETS BÄSTA I PRAKTIKEN – VÅRDNADSUTREDNINGEN

Den genomförda granskningen av vårdnadsrapporter som färdigställdts *före projektet* visar att de sakfrågor, som enligt föräldrabalken kap. 6 inte får förbises i prognostiseringen av barnets bästa inte redovisas på ett föreskrivet sätt i vårdnadsrapporten. Exempelvis saknas en explicit argumentation för barnets bästa utifrån begreppet risk i samtliga granskade vårdnadsrapporter.⁶⁶ Trots att det i berörda familjer fanns problem som kan utgöra en risk för barn, såsom psykisk ohälsa och funktionsnedsättningar eller en missbruks- och våldsproblematik, redovisas inte en riskbedömning i utredningsrapporten.⁶⁷ Av diskussioner i fokusgrupperna framkom det att utredarna ansåg att de gjorde riskbedömningar, men att de inte alltid redovisades explicit av hänsyn till barnen i enlighet med OSL 12:3, som föreskriver att sekretess till skydd för en underårig även gäller i förhållande till vårdnadshavare i vissa fall. En riskbedömning ska grundas på vad som är utrett om tidigare inträffade händelser och andra faktiska omständigheter som ligger till grund för en prognos av framtida risker.⁶⁸ Av rättsanalysen framgår att vårdnadsutredarna varken har befogenhet eller behörighet att utreda om föräldrarna lider av ohälsa eller har funktionsnedsättningar och hur det påverkar deras föräldra- och samarbetsförmåga. Barnavårdsutredare har dock denna behörighet och befogenhet. Enda sättet för vårdnadsutredare att få information om och hur föräldrars eventuella ohälsa och funktionsnedsättningar påverkar föräldra- och samarbetsförmågan är att, vid oro för barnet, göra en en anmälan om att barnet misstänks fara illa. Om anmälan leder till att en barnavårdsutredning inleds kan vårdnadsutredarna låta vårdnadsutredningen vila i avvaktan på resultatet för att sedan göra en riskbedömning utifrån barnavårdsutredningens resultat.

55. Prop. 2005/06:99, s. 40 f. 56. Se SFS 1949:38, 1 föräldrabalken 6:2a. 57. Socialstyrelsen, Vårdnad, boende, umgänge (2012a). 58. Prop. 1997/88:7, Vårdnad, boende, umgänge. 59. Singer, Anna (2000). Föräldraskap i rättslig belysning., Dahlstrand, Lotta (2004). Barns deltagande i familjerättsliga processer. 60. Röbäck, Karin (2012). Barns röster i vårdnadstvister: om verkställighet och professionellas riskbedömningar. 61. Prop. 2005/06:99 s. 39f. 62. Prop. 2005/06:99 s. 39f. 63. Prop. 1997/98:7, 2005/06:99. 64. ahlstrand, Lotta (2004), s. 50 f. 65. Singer, Anna (2012). Barnets bästa: om barns rättsliga ställning i familj och samhälle. 66. Jfr med Kaldal, Anna (2010). Parallella processer: en rättsvetenskaplig studie av riskbedömningar i vårdnads- och LVU-mål och Socialstyrelsen (2011) Familjerätten och barnet i vårdnadstvister. Uppföljning av 2006 års vårdnadsreform. 67. Socialstyrelsen (2012a). 68. Socialstyrelsen (2012a).

Av rättsanalysen framkom att innebörden av en nära och god kontakt inte har definierats i förarbetena. Granskningen av utredningsrapporterna visar att endast 17 procent av argumenten för barnets bästa utgick från barns rätt till en nära och god kontakt med båda föräldrarna. Dessutom framkom att barn som uttryckt en önskan om ett utökat umgänge med en förälder får gehör för sin synpunkt medan barn som uttryckt en önskan om ett minskat umgänge eller en önskan om att helt slippa umgänge inte får gehör. Resultatet har stöd i tidigare forskning där man har konstaterat att skrivningen om att hänsyn ska tas till barnets mognad och ålder ger utredare och domare en möjlighet till att subjektivt bestämma om barnets utsaga ska beaktas eller inte och öppnar för avsteg från barns rätt till delaktighet.⁶⁹ I fokusgrupperna efterlyste utredarna metodstöd för att bedöma kvaliteten på barnets kontakt med föräldrarna. Avsaknaden av en definition och metodstöd kan vara en förklaring till att utredarna inte tar ställning till när en kontakt kan prognosticeras vara till barnets bästa. I de granskade utredningarna är det endast uppgifter om förekomst av våld som har föranlett särskilda överväganden kring umgänget med en förälder.

Den genomförda granskningen visar därutöver att barnets vilja endast utgjorde 11 procent av vårdnadsrapportens argument för barnets bästa. Resultatet är förvånande mot bakgrund av att alla barn har kommit till tals på något sätt i vårdnadsutredningarna. Hur barnen har fått komma till tals varierar emellertid med ålder och mognad. Exempelvis har barnsamtal genomförts med samtliga barn som var fem år eller äldre. Yngre barns synpunkter har däremot inhämtats från föräldrar och referenspersoner, såsom förskole- och skolpersonal och barnvårdscentralens personal. Resultatet har stöd i tidigare forskning som visar att skrivningen om ålder och mognad också öppnar upp för att utredares olika syn på barn, som skyddsvärda eller kompetenta att själva fatta beslut, får genomslag i handläggningen.⁷⁰ Av fokusgruppsintervjuerna framkom det att en förklaring till att barnets vilja inte redovisas i utredningsrapporten är att alla barn inte uttrycker en vilja. En annan förklaring är enligt utredarna att de beaktar barnets synpunkter men att de inte alltid redovisar dem med stöd av OSL 12:3, som föreskriver att det under vissa förutsättningar, exempelvis risk, kan råda sekretess mellan barn och deras vårdnadshavare. Av diskussionerna framkom dessutom att det finns en osäkerhet bland utredarna avseende genomförandet av barnsamtal. Exempelvis efterfrågades metodstöd för att genomföra samtal med barn i olika åldrar och med olika grad av mognad.

Granskningen av utredningsrapporter, färdigställda *före projektet*, visar att vårdnadsutredarna hämtade majoriteten av argumenten för barnets bästa från föräldrabalkens uppräknade barns rättigheter. Det var företrädesvis föräldrars omsorgsförmåga (45 %) följt av barns rätt till trygghet (15 %) och barns rätt att få sina särskilda behov tillgodosedda (10 %) som användes som argument för barnets bästa. Av resultatet framgår således att bedömningen av barnets bästa i

vårdnadsutredningen företrädesvis utgår från föräldraförmågan, det vill säga ett föräldraperspektiv, och att barnets perspektiv därigenom underordnas föräldrarnas.

SAMMANFATTNING

Sammanfattningsvis kan konstateras att målsättningen med handläggningen av en vårdnadstvist är att den ska utmynna i den lösning som prognosticeras vara bäst för barnet. Vissa omständigheter som alltid ska beaktas i prognostiseringen anges i lagtexten, såsom risk, nära och god kontakt med båda föräldrarna samt barnets vilja. Den genomförda granskningen visar att dessa omständigheter inte redovisas på ett föreskrivet sätt i utredningsrapporten. Resultatet kan förklaras av att vårdnadsutredarnas befogenhet och behörighet inte medger att samtliga rekvisit/omständigheter utreds, att innebörden av de angivna omständigheter som alltid ska beaktas till viss del är oklar samt att det saknas forskningsbaserat metodstöd för att genomföra såväl en riskbedömning och en bedömning av kvaliteten på kontakten mellan barn och föräldrar som en utredning av barnets vilja. Således saknas förutsättningar för att fastställa barnets bästa utifrån ett målrationalt beslutsfattande.

Av resultatet följer att barnperspektivet i vårdnadsrapporten kan diskuteras eftersom barnets synpunkter är en förutsättning för att göra en prognos av vilken lösning som kan anses vara till barnets bästa. Barnperspektivet kan också diskuteras utifrån argumentationen för barnets bästa i utredningsrapporten som företrädesvis utgår från föräldrars omsorgsförmåga.

BARNETS BÄSTA NÄR BARN MISSTÄNKTS FARA ILLA

När ett barns vårdnadshavare brister i omsorgen ska samhället ge barnet skydd och föräldrarna stöd i föräldraskapet.⁷¹ Av SoL 1:2 framgår att socialtjänsten har som mål att tillgodose barnets bästa. Av förarbetena till socialtjänstlagen framgår emellertid att innebörden av barnets bästa i SoL skiljer sig från definitionen i FB. Enligt förarbetena till SoL kan inte barnets bästa alltid vara avgörande för socialtjänstens beslut eftersom barnperspektivet och vuxenperspektiv kan stå i motsatsförhållande till varandra. Barn och föräldrar bör således inte ses som separata utan som en enhet i socialtjänstens handläggning. Det kan med andra ord även vara i barnets intresse att föräldrarna får bästa möjliga stöd.⁷² Barnets bästa ska dock alltid utredas och redovisas i socialtjänstens utredningar.⁷³ Vid en intressekonflikt mellan barn- och vuxenperspektivet ska barnperspektivet ges företräde. Syftet med barnavårdsutredningen är att utreda barnets skyddsbehov och barnets rätt till goda förhållanden, trygghet och fostran.⁷⁴ I prognostiseringen av barnets bästa ska barnavårdsutredarna även beakta barnets vilja (SoL 3:5). Av förarbetena framgår att barn har rätt att uttrycka sin åsikt i saker som berör dem personligen.⁷⁵ Det innebär att socialtjänsten har till uppgift att klargöra barnets inställning utan att försätta barnet i valsituationer.⁷⁶ I barnavårdsutredningen är barnets position svagare än i en vårdnadsutredning och vårdnadstvist, utan har

69. Röbbäck 2011 med hänvisning till exempelvis Crosby-Currie 1996; Smart et al 2001. 70. Se Singer 2000. 71. Prop. 2012/13:10, Stärkt stöd och skydd för barn och unga. 72. Prop. 1996/97:124, s. 99-100 Ändring i socialtjänstlagen. 73. Prop. 1996/97:124 s. 99-100. 74. Prop. 2012/13:10. 75. Prop. 1996/97:124.

mera karaktären av informant. Det är alltid vuxna som tar beslut om insatser i en barnavårdsutredning.

BARNETS BÄSTA I PRAKTIKEN - BARNAVÅRDSUTREDNINGEN

Vid granskningen av barnavårdsutredningar som färdigställts *före projektet* framkom att argumentationen för barnets bästa utgick från barnets behov av skydd i samtliga granskade utredningar. Därutöver hämtades argument från barnets behov av omsorg (51%), trygghet (18%), individuella behov (10%) och barnets vilja (8%). Av granskningen framgick också att samtliga barn äldre än fyra år fick information om utredningen och möjlighet att komma till tals. Granskningen av barnavårdsrapporterna visar att i praktiken är begreppet barnets bästa företrädesvis liktydligt med rätten till skydd och omsorg. Dessutom framkom att barnets vilja är underordnat i argumentationen för barnets bästa. Granskningen visar vidare att BBIC stödjer ett målrationellt beslutsfattande genom att vila på en forskningsbaserad grund och därigenom ge stöd för att upprätthålla den professionella kunskapen samt ger stöd för att identifiera omständigheter som är av relevans för det utredda barnets bästa. Däremot tillhandahåller inte BBIC tillräckligt stöd för att analysera insamlad information och dra slutsatser om vilka lösningar som kan vara till barnets bästa vilket kan ha bidragit till att fokus även i barnavårdsutredningen förskjuts till föräldrakonflikten.

SAMMANFATTNING

Det sammantagna resultatet av granskningen visar att BBIC bidrar till att stödja tillämpningen av barnets bästa i socialtjänstens målrationella utredningsförfarande och beslutsfattande. BBIC ger stöd genom ett konceptuellt ramverk, BBIC triangeln, och genom mallar för att genomföra och rapportera barnavårdsutredningen men det ger inte tillräckligt stöd för att analysera och dra slutsatser utifrån utredningsmaterialet vilket tycks resultera i att barnperspektivet underordnas föräldraperspektivet.

Resultatet kan förstås utifrån tidigare organisationsforskning som visar att förutsättningarna för att en organisation ska nå uppsatta mål är att målen är klart formulerade samt att de har transformerats till aktiviteter som implementerats, så att personalen både vet vad och hur de ska göra för att nå uppsatta mål. Vårdsnadsutredarna däremot saknar preciserad information om vad de ska göra och en detaljerad information om hur de ska göra. Barnavårdsutredarna har stöd men saknar tillräckligt metodstöd för att analysera och dra slutsatser från utredningsmaterialet, vilket kan vara förklaringen till ett fokus på föräldrakonflikten även i barnavårdsutredningen. De uppsatta målen måste, enligt tidigare forskning dessutom vara mätbara, så att de kan följas upp, utvärderas och ligga till grund för ett kontinuerligt utvecklingsarbete. Ett sådant upplägg borgar för att upprätthålla engagemanget hos personalen samt för att vidareutveckla och kvalitetssäkra verksamheten.⁷⁷ Processkartläggningen visade dessvärre att

det saknas en systematisk uppföljning av utredningsarbetet i de medverkande kommunerna avseende såväl vårdnads- som barnavårdsutredningen.

INSATSER

Om barn och ungdomar riskerar att utvecklas ogynnsamt ska socialtjänsten, i nära samarbete med föräldrar, sörja för att de får det skydd och stöd som behövs. Socialtjänsten kan ge stöd genom att erbjuda en insats, det vill säga en åtgärd som syftar till att förändra rådande förhållanden till det bättre för barnet.⁷⁸ Med stöd av SoL 4:1 kan socialtjänsten exempelvis erbjuda insatser genom öppenvården i form av kontaktperson, kontaktfamilj och individuellt anpassade målinriktade program. Socialtjänsten kan också, med vårdnadshavarnas samtycke, erbjuda placering för vård utanför hemmet i så kallade familjehem eller hem för vård eller boende (HVB-hem). Om inte vårdnadshavarna samtycker till föreslagna insatser kan socialtjänsten om det krävs, ge barn skydd och stöd enligt lag om vård av unga (LVU). I samband med vårdnadskonflikter är kommunen skyldig att sörja för att föräldrar kan erbjudas samarbetsamtal under sakkunnig ledning i syfte att nå enighet i frågor som gäller vårdnad, boende och umgänge (SoL 5:3). Det finns kommuner som därutöver erbjuder stödverksamhet som utvecklats av Rädda Barnen och BRIS, exempelvis BIFF (barn i föräldrars fokus) en modell för att stötta föräldrar vid en separation samt "Skilda världar", stödgrupper för barn med skilda föräldrar.

Tidigare forskning visar att delaktighet i en utredning kan bidra till att skapa en känsla av sammanhang. Känslan av sammanhang utgörs av tre dimensioner som innebär att situationen och handlingarna som företas uppfattas som begripliga och förstås som hanterbara och meningsfulla. För att öka utsatta barns delaktighet och ge dem en känsla av sammanhang bör insatser utformas som en kedja för att ge bästa effekt.⁷⁹

Enligt Eriksson kan en insatskedja för barn som är föremål för både en vårdnads- och barnavårdsutredning utformas enligt följande.⁸

1. Screening av barnets och familjens problem. För att kunna ge barn ett adekvat stöd bör konflikten redas ut. Rör den exempelvis vårdnad eller umgänge?⁸¹ Utifrån denna studies resultat bör det även utredas om föräldrarnas konflikt kan karaktäriseras som en intresse- eller värdekonflikt eftersom dessa kräver olika typer av insatser.
2. Individuella insatser som bekräftar barnets ut-satthet i vårdnadskonflikter och stärker barnets känsla av delaktighet i handlägningsprocessen.
3. Generella insatser för barn som lever i en föräldrakonflikt.
4. Specialiserade insatser för barn som utvecklat en egen problematik på grund av föräldrakonflikten.

76. Socialstyrelsen (2012b), Dokumentation av barnets bästa inom socialtjänsten. 77. McChesney, Chris, Covey, Sean & Huling, Jim (2012). The 4 disciplines of execution: achieving your wildly important goals. 78. Mosesson Matts, 1998. 79. Broberg, Anders (2011). Stöd till barn som bevittnat våld mot mamma: resultat från en nationell utvärdering. 80. Eriksson Maria, Insatser 2011, Allmänna Barnhuset, Barns rättigheter i vårdnadsvister, kunskapssammanställning. 81. Eriksson, 2011.

INSATSER FÖR BARN SOM FAR ILLA OCH SOM ÄR FÖREMÅL FÖR EN VÅRDNADSTVIST

Av fokusgrupperna som genomfördes i samband med projektstarten framkom att utbudet av insatser till barn, som är föremål för både en barna- vårds- och en vårdnadsutredning, och deras föräldrar upplevdes som begränsade av såväl barnavårds- som vårdnadsutredare. Föräldrar och barn rekommenderades företrädesvis att gå i samarbetssamtal eller att ta kontakt med andra enheter eller myndigheter för att få stöd. Granskningen av barnavårdsutredningar bekräftade utredarnas upplevelse. Den visade att föräldrar med en vårdnadskonflikt som aktualiserades via en barnavårdsutredning företrädesvis hänvisades till familjerätten eller öppenvården för att gå på samarbetssamtal eller i familjebehandling. Utifrån den teoretiska modellen om en insatskedja kan konstateras att det inte utfördes någon screening av barns och föräldrars problematik i samband med barnavårdsutredningen. Vårdnadskonflikten förutsattes vara barnets och föräldrarnas problem. Däremot kan genomförda barnsamtal i någon mening uppfylla steg två i insatskedjan; att ge barnet bekräftelse. Någon kommun erbjöd därutöver den behovsprövade men generella insatsen "Skilda världar". Barn som mår dåligt förutsattes ha symptom på grund av föräldrarnas konflikt och rekommenderades därför att ta kontakt med skolkurator eller BUP för att få specialiserade insatser. Under diskussioner i fokusgrupperna konstaterade barnavårdsutredarna att BBIC inte ger någon vägledning i hur man kan stödja barn med föräldrar i vårdnadstvist och att det saknas insatser för denna grupp vilket kan vara förklaringen till att föräldrarna vanligtvis slussades vidare till familjerätten eller en familjecentral.

Även då föräldrarna aktualiserades via familjerätten rekommenderades de att gå i samarbetssamtal, vilket kan förklaras av att vårdnadsutredningen är ett utredningsarbete och inte omfattar erbjudanden om barn- och föräldrainsatser. Samarbetssamtalet är dessutom främst inriktat på att lösa intressekonflikter medan de utredda barnens föräldrar hade en värdekonflikt, vilket kan vara förklaringen till att samarbetssamtalet inte bidrog till att konflikten dämpades och att föräldrarna

därför hade drivit konflikten vidare till domstol.

Av fokusgruppsintervjuerna framkom också att det vanligtvis inte gjordes någon systematisk uppföljning av om föräldrar och barn följde de hänvisningar och rekommendationer som utredarna gav föräldrarna. I de mindre kommunerna förekom ibland en icke-systematisk och informell uppföljning.

SAMMANFATTNING

Sammanfattningsvis visar utvärderingen att det saknas såväl screening som generella och specialiserade insatser för barn som är exponerade för både en barnavårds- och en vårdnadsutredning på grund av föräldrarnas vårdnadstvist.

VAD TYCKTE PROJEKTTEAMEN OM TVÅ SEPARATA SPECIALISERADE UTREDNINGSFÖRFARANDEN?

Av fokusgruppsintervjuerna som genomfördes i samband med projektstarten framkom att utredarna tycker att det finns både styrkor och svagheter med två separata och specialiserade utredningsförfaranden. En styrka ansågs vara att utredningsförfarandet är klart och tydligt definierat för såväl utredare som föräldrar. De svagheter som utredarna anförde var att respektive utredning ger en begränsad bild av barnet och föräldrarna, vilket bidrar till att det saknas ett föreskrivet helhetsperspektiv på familjen. En annan svaghet som togs upp var att separata utredningsförfaranden bidrar till många personkontakter med olika utredare för barn och föräldrar. Utredarna menade att alla dessa kontakter kan utgöra ett hinder i utredningsarbetet eftersom de dels är tidsödande för föräldrar och barn och därmed kan påverka deras motivation till att medverka i utredningarna, dels kan de upplevas som förvirrande eftersom både föräldrar och barn kan ha svårt att hålla reda på de olika samtalens syften och mål, i synnerhet om utredningarna pågår parallellt. Ytterligare en svaghet med de separata utredningsförfarandena ansågs vara att de också ger upphov till dubbelarbete eftersom utredarna i vissa avseenden utreder samma omständigheter. Detta var en omständighet som av projektteamen upplevdes leda till en ineffektivitet i handläggning.

Projektutredningar – Resultat relaterade till projektmålen

Mål 1 Utveckla samarbetet mellan familjerättssekreterare och socialsekreterare som ansvarar för barnavårdsutredningar

Projektteamen hade svårt att bringa klarhet i när samverkan mellan barnavårds- och vårdnadsutredare är tillåtet enligt OSL varför de vände sig till socialstyrelsen för att få information om hur OSL:s bestämmelser ska tolkas. Beskedet som de erhöll var att det inte råder sekretess mellan olika enheter inom socialtjänsten om de arbetar på uppdrag av samma nämnd. Sålunda finns det möjligheter för barnavårds- och vårdnadsutredare att samarbeta kring barn som är föremål för både en barnavårds- och en vårdnadsutredning. Begreppet samarbete brukar definieras som att flera professioner arbetar mot ett gemensamt övergripande mål i syfte att bättre tillgodose klientens behov genom nya resultat- och arbetsformer som syftar till att lösa komplexa uppgifter på ett effektivt sätt.⁸² Konkret innebär samarbete vanligtvis att respektive part behåller sitt ansvars- och verksamhetsområde men att det i vissa frågor eller kring vissa fall utförs ett samordnat arbete som kan ske på olika sätt, exempelvis genom *integration*, *samordning* eller *konsultation*.⁸³

SAMARBETE I PRAKTIKEN

I projektutredningarna har teamen samarbetat utifrån respektive kommuns organisatoriska förutsättningar. Samarbetet har initierats på olika sätt beroende på om socialtjänstens arbete med familjen har initierats på grund av en anmälan om att ett barn misstänks fara illa eller genom tingsrättens begäran om en vårdnadsutredning. Om samarbetet har initierats genom en anmälan om att ett barn misstänks fara illa har socialtjänstens mottagningsgrupp kontrollerat om familjen också är aktuell inom familjerätten. Om samarbetet däremot har initierats genom en begäran om en vårdnadsutredning från tingsrätten har familjerätten kontrollerat om familjen också är aktuell inom den sociala barnvården. Vid parallella utredningar har utredarna samarbetat genom integration, exempelvis genom gemensamma utredningssamtal, hembesök och referenssamtal som har genomförts antingen av vårdnadsutredarna och rapporterats till barnavårdsutredarna eller vice versa eller gemensamt. Utfallet av hembesök har vid parallella utredningar använts i både vårdnads- och barnavårdsutredningen och rapporterats i respektive utredning. Samarbete har också skett genom samordning som innebär att olika insatser adderas till varandra. I detta projekt har exempelvis familjerättssekreterare vid behov informerat föräldrar om familjerättsliga frågor i samband med barnavårdsutredningar. Samarbete har också skett genom konsultation. Under projektet har utredarna konsulterat varandra genom samråd och därigenom överfört kunskap till varandra.

De har också använt varandra som "second opinion" och tillsammans utformat individ- och familjeanpassade insatser.

Under fokusgrupperna som genomfördes i samband med projektets avslutning framkom att utredarna både kan se styrkor och svagheter med ett nära samarbete. En styrka som lyftes fram var att samarbetet har bidragit till att höja kvaliteten på utredningarna. Samarbetet har också bidragit till en förbättrad arbetsmiljö exempelvis genom att utredarna känner sig tryggare i sina beslut och rekommendationer. Ytterligare en styrka som projektteamen lyfte fram är att samarbete kring barn som är föremål för både en vårdnads- och barnavårdsutredning bidrar till att utredarna får en bredare och djupare bild av barnet och dess familj. Utredarna menar att det i sin tur möjliggör ett tydligare barnperspektiv. Samarbetet har också medfört färre personkontakter för barn och föräldrar vilket ses som positivt av utredarna.

Samarbete har också svagheter, exempelvis menar utredarna att deras roller och uppdrag kan bli ottydligare för barn och föräldrar. Utredarna anser också att samarbetet kan leda till en integration av utredningarna. Det vill säga att utredarna skriver en gemensam utredning istället för två, trots att utredningarna har olika syften och mål.

Den genomförda granskningen av utredningar bekräftar utredarnas upplevelse av samarbete. Projektutredningarna är mera kvalitativt jämba i så motto att vårdnadsutredningen har en mera enhetlig struktur och ett mera likartat innehåll. Dessutom har både vårdnads- och barnavårdsutredningarna fått ett tydligare barnperspektiv, vilket har resulterat i att fokus har flyttats från föräldrakonflikten till barnets behov. Utvärderingen visar att projektmålen har uppnåtts avseende samarbete i förhållande till satta mål. I samtliga projektutredningar har utredarna använt sig av tidigare utredningar av barnet och dess familj som informationskälla. De har också samarbetat på olika sätt oberoende av om utredningarna har genomförts seriellt eller parallellt.

Mål 2 Stärka barnets roll och rätt till delaktighet

Samtliga barn som är äldre än fyra år har givits möjlighet att komma till tals i projektutredningarna. Yngre barn som har ansetts sakna tillräcklig ålder och mognad för att medverka i barnsamtal har fått komma till tals via föräldrar och referenspersoner. Utvärderingen visar att barnets roll och delaktighet har stärkts i projektutredningarna genom att fler barn har erbjudits barnsamtal. Antalet utredningssamtal har dock inte ökat i parallella utredningar eftersom utredarna har genomfört gemensamma barnsamtal. Av intervjuerna

82. Rejmer, Annika, Sonander, Anna & Agevall, Charlotte (2010).

83. Johansson, Susanna (2011). *Rätt, makt och institutionell förändring: en kritisk analys av myndigheters samverkan i barnabus*.

i fokusgrupperna framkom att vårdnadsutredarna har förtydligat informationen om samtalen till barnen genom att dels klargöra syftet med utredningssamtalen ytterligare och att dels erbjuda fler informationssamtal där utredningens resultat och tingsrättens dom följs upp och förklaras för barnen. Det är främst de lite äldre barnen som har nyttjat möjligheten till informationssamtal för att få utredningens resultat och domen förklarad. Vilken roll och i vilken utsträckning barnsamtalen bidrar till att barnen medverkar på ett meningsfullt sätt i utredningarna kan dock diskuteras. I projektärendena prövades ett nytt sätt att genomföra barnsamtal och redovisa risker för barnet som bidrog till att öka barnets delaktighet och förstärka barnperspektivet. Redovisningen tog sin utgångspunkt i socialstyrelsens rekommendation om riskbedömning som förordar att⁸⁴ riskbedömningen ska utgå från de omständigheter som framkommit i socialtjänstens tidigare och föreliggande utredningar och utifrån denna kunskap göra en prognos om framtida risker för barnet. I arbetet med att genomföra riskbedömningar utifrån dåtid och nutid uppdagades att konflikten i sig inte är ett rekvisit för risk i nu gällande lagstiftning. Den internationella forskningen har emellertid påvisat att djupa och långvariga föräldrakonflikter ger en ökad sårbarhet för att exponerade barn ska utveckla psykisk ohälsa som vuxna. Mot denna bakgrund beaktades även konflikten som en riskfaktor i projektutredningarna. I dessa projektutredningar har utredarna valt att inte specifikt redovisa barnets vilja utan istället låtit barnen inta rollen som informant och redovisat barnets berättelse om sin livssituation, exempelvis vad barnet tycker är bra och dåligt, roligt och tråkigt samt tryggt respektive skrämmande, utan att barnet behöver peka ut eller välja någon av föräldrarna. Föräldrarna har sedan fått ta del av utredarnas dokumentation av barnets berättelse. Det har bidragit till att föräldrarna har fått en ökad insikt i och kunskap om hur konflikten påverkar deras barn. Det verkar dock finnas ett behov av att ge rekommendationer om vilken roll som är lämplig för barn som är föremål för både en vårdnadsutredning och en barnvårdsutredning att inta i utredningsförfarandet. Vid vilken ålder, mognad och vid vilka familje-problem är det lämpligt att låta barnet inta rollen som aktör, medaktör eller informant. Det är ju trots allt de vuxna som äger konflikten och har makten att bilägga den och reda ut vårdnadskonflikten.

I denna studie är måttet på en ökning av barns delaktighet dels antalet barn som erbjuds samtal, dels i vilken utsträckning barns uttryckliga vilja redovisas och beaktas i utredningsrapporterna. I projektutredningar har fler barn erbjudits möjlighet att få komma till tals och erbjudits fler samtalstillfällen. Barnens syn på sin livssituation har redovisats i högre utsträckning men deras roll har begränsats till informantens. Projektmålen har således uppnåtts delvis.

Mål 3 Insatser och stöd till barn och föräldrar

Av fokusgruppsintervjuerna i samband med projektets avslutning framkom att målet att utöka antalet målgruppsanpassade insatser är tids- och resurskrävande. Granskningen av utredningar ger stöd för denna uppfattning. Den visar att projektteamen har börjat screena systematiskt efter barns och föräldrars problem i projektutredningarna genom att använda socialstyrelsens standardiserade instrument FREDAs⁸⁵ som syftar till att stödja socialtjänsten att identifiera våldsutsatthet, välja insatser och ge stöd för att utreda risk för fortsatt utsatthet. Projektteamen har dessutom utökat befintliga bekräftande insatser, genom att erbjuda barnen fler individuella samtal. Några kommuner har därutöver introducerat generella insatser, exempelvis BIFF-grupper⁸⁶. Vissa kommuner har dessutom inlett ett samarbete med organisationer som bedriver stödverksamhet riktad till barn i vårdnadstvister såsom Rädda Barnen och BRIS. Av intervjuerna i fokusgrupperna framkom emellertid att det finns svårigheter med att rekrytera barn och föräldrar till både nya bekräftande och generella insatser. Projektteamen menade att det kan finnas flera möjliga förklaringar till rekryteringsproblemen. En är att utredningsförfarandet är ett hinder eftersom det är så krävande att barn och föräldrar inte förmår att också medverka i erbjudna insatser. En annan möjlig förklaring är att barn och föräldrar efterfrågar mera specialiserade insatser som möter deras individuella och specifika problem. Sådana insatser erbjuds inte i nuläget.

I denna studie är måttet på en ökning av målgruppsanpassade insatser dels antalet barn och föräldrar som erbjuds insatser, dels omfattningen på utbudet av insatser som erbjuds. Målet har delvis uppnåtts. Utredarna har börjat screena efter våld, de har också utökat antalet individuella bekräftande insatser genom att erbjuda fler samtalstillfällen och utbudet av generella insatser men inte förmått att utveckla individuellt anpassade insatser.

84. Socialstyrelsen (2012a). 85. Se www.socialstyrelsen.se

86. Angående BIFF se <http://www.raddabarnen.se/vad-vi-gor/utbildningar/biff-barn-i-foraldrars-fokus/>

SLUTSATSER

Den teoridrivna utvärderingen visar att hälften av de barn som är föremål för en vårdnadstvist också är föremål för en barnavårdsutredning. Det kan förklaras av att andelen vårdnadstvister som rör värdekonflikter har ökat under de senaste tio åren. En värdekonflikt karaktäriseras av att föräldrarna ifrågasätter varandras föräldra- och samarbetsförmåga. De föräldrar som ingår i denna studie har företrädesvis ifrågasatt varandras föräldra- och samarbetsförmågor på grund av psykisk ohälsa, funktionsnedsättningar eller en missbruks- eller våldspröblematik som anses leda till att barnen utsätts för övergrepp eller omsorgssvikt.

Den rättssociologiska rättsanalysen visar att vårdnadsutredningens karaktär och ställning i rättsprocessen är oklar samt att vårdnadsutredarna inte har möjlighet att utreda de rekvisit som inte får förbises enligt FB:s bestämmelser. Därmed saknar vårdnadsutredarna möjlighet att utreda barnets bästa utifrån ett föreskrivet barnperspektiv. För att anlägga ett barnperspektiv måste vårdnadsutredarna antingen få stöd av tingsrätten, erhålla föräldrarnas samtycke eller samarbeta med barnavårdsutredare.

Utvärderingen visar att:

- en kombination av regler och strukturstöd bidrar till att kvalitetssäkra socialtjänstens utredningar om barn.
- socialtjänsten saknar tillräckligt metodstöd för att analysera och dra slutsatser utifrån insamlat utredningsmaterial om barn.
- socialtjänstens metodstöd för att rapportera utredningar utifrån barnets perspektiv och barnets bästa bör vidareutvecklas.
- socialtjänsten saknar målgruppsanpassade insatser för barn och föräldrar i vårdnadstvister som beror på en värdekonflikt.

Utvärderingen indikerar mera specifikt:

- att barnavårdsutredningen kan vidareutvecklas genom att BBIC även inkludera ett utökat forskningsbaserat stöd för att analysera och dra slutsatser av insamlat utredningsmaterial.
- att stödet för att rapportera barnavårdsutredningens resultat utifrån barnets perspektiv i samband med vårdnadstvister bör vidareutvecklas.
- att fler insatser riktade till barn och föräldrar i vårdnadstvister bör utvecklas.
- att vårdnadsutredningen bör vidareutvecklas genom att utveckla och införa lag- och metodstöd.
- att vårdnadsutredarnas behörighet och befogenhet bör övervägas så att de kan utreda de rekvisit som anges i FB. Exempelvis saknar vårdnadsutredare möjlighet att utreda risker som barn kan utsättas för på grund av föräldrars ohälsa, funktionsnedsättning och missbruksproblem.

- att familjerättens uppdrag bör övervägas i relation till den sociala barnavårdens uppdrag eftersom barn och föräldrar med värdekonflikt, där en anmälan om att barnet misstänks fara illa också görs, är en målgrupp för både socialtjänstens utredningsenhet och familjerätt – vem utreder vad och vem erbjuder vilka insatser eller ska uppdragen kanske fullgöras genom samarbete?

Forsknings- och utvecklingsprojektet "Barnets rättigheter i vårdnadstvister" hade tre målsättningar:

- att utöka samarbetet mellan barnavårds- och vårdnadsutredare
- att utöka barns delaktighet
- att utöka målgruppsanpassade insatser till dessa barn och föräldrar

Projektet har visat att det är möjligt att inom befintliga resurser och bestämmelser vidareutveckla socialtjänstens handläggning av ärenden som inbegriper både en barnavårds- och en vårdnadsutredning. Exempelvis har det klarlagts att barnavårds- och vårdnadsutredare kan samarbeta om de arbetar på uppdrag av samma nämnd. Utredarna har samarbetat genom att samordna parallella utredningar, konsultera varandra genom samråd och att ta del av varandras tidigare utredningar om barn och föräldrar. Utredarna har också samarbetat genom att genomföra utredningssamtal och hembesök på ett integrerat sätt. Genom ett integrerat arbetsätt har handläggningen effektiviserats, eftersom de sakfrågor som ska utredas bara har utretts en gång. Därigenom har också föräldrar och barn besparats utredningssamtal och hembesök. Under projektet har barns delaktighet utökats genom att fler barn har erbjudits möjlighet att komma till tals och genom att flera samtalstillfällen har erbjudits och därigenom har informationen om utredningen och dess utfall samt domen i större utsträckning delgivits barnen. I 80 procent av de ärenden där det genomförs både en vårdnads- och barnavårdsutredning förekommer uppgifter om våld. Inom ramen för projektet har vårdnadsutredarna börjat screena efter våld genom verktyget FREDÅ. Antalet individuella bekräftande insatser har utökats genom att barnen erbjuds fler samtalstillfällen för att få berätta och få information om handläggningen av föräldrarnas tvist. Fler generella insatser har också erbjudits genom att ett samarbete med Rädda Barnen och BRIS har inletts. Däremot har det varken varit möjligt att i samarbete med andra organisationer och myndigheter eller på egen hand utveckla specialiserade insatser för barn som utvecklat en egen problematik på grund av föräldrarnas konflikt.

Referenslista

- Alexius Borgström, Katarina & Hollander, Anna (red.) (2009). *Juridik och rättsvetenskap i socialt arbete*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur
- Aubert, Vilhelm (1989). *Continuity and development in law and society*. Oslo: Norwegian University Press
- Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red.) (2012). *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. 3., [utök.] uppl. Lund: Studentlitteratur
- Broberg, Anders (2011). *Stöd till barn som bevitnat våld mot mamma: resultat från en nationell utvärdering*. Göteborg: Psykologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Crosby-Currie, Catherine A (1996), "Children's Involvement in Contested Custody Cases: Practices and Experiences of Legal and Mental Health Professionals", *Law and Human Behavior* 1996
- Dahlstrand, Lotta (2004). *Barns deltagande i familjerättsliga processer*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet
- Johansson, Susanna (2011). *Rätt, makt och institutionell förändring: en kritisk analys av myndigheters samverkan i barnhus*. Diss. Lund: Lunds universitet
- Kaldal, Anna (2010). *Parallella processer: en rättsvetenskaplig studie av riskbedömningar i vårdnads- och LVU-mål*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet
- Lipsky, Michael (2010). *Street-level bureaucracy: dilemmas of the individual in public services. 30th anniversary expanded ed.* New York: Russell Sage Foundation
- McChesney, Chris, Covey, Sean & Huling, Jim (2012). *The 4 disciplines of execution: achieving your wildly important goals*. 1st Free Press hardcover ed. New York: Free Press
- Mosesson Matts (1998). "Interventioner". I: Denvall, Verner & Jacobson, Tord (red.) *Vardagsbegrepp i socialt arbete: ideologi, teori och praktik*. 1. uppl. Stockholm: Norstedts juridik
- Rejmer, Annika (2003). *Vårdnadstvister: en rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa*. Diss. Lund: Lunds universitet
- Rejmer, Annika, Sonander, Anna & Agevall, Charlotte (2010). *Våldsutsatta kvinnor berättar: en utvärdering av projekt Karin*. Stockholm: Rikspolisstyrelsen
- Rooth, Kari. (2009) Delrapport BIFF 3. *Barn i Föräldrars Fokus*. Södertälje.
- Röbäck, Karin (2012). *Barns röster i vårdnadstvister: om verkställighet och professionellas riskbedömningar*. Diss. (sammanfattning) Göteborg: Göteborgs universitet
- Sandberg, Bo & Faugert, Sven (2007). *Perspektiv på utvärdering*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur
- Se SCB, *Barn i dag – En beskrivning av barns villkor med Barnkonventionen som utgångspunkt*.
- Schiratzki, Johanna (2010). *Barnrättens grunder*. 4., [rev.] uppl. Lund: Studentlitteratur
- Singer, Anna (2000). *Föräldraskap i rättslig belysning*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet
- Singer, Anna (2012). *Barnets bästa: om barns rättsliga ställning i familj och samhälle*. 6., [omarb.] uppl. Stockholm: Norstedts juridik
- Smart Carol et al. (2001). *The Changing Experience of Childhood. Families and Divorce*. Oxford: Polity Press
- Wibeck, Victoria (2010). *Fokusgrupper: om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. 2., uppdaterade och utök. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Offentliga källor

Prop. 1971:30	Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen med förslag till lag om allmänna förvaltningsdomstolar m.m.
Prop. 1979/80:1	Om socialtjänsten
Prop. 1985/86:80	Om ny förvaltningslag
Prop. 1990/91:8	Vårdnad och umgänge
Prop. 1996/97:124	Ändring i socialtjänstlagen
Prop. 1997/88:7	Vårdnad, boende, umgänge
Prop. 2000/01:80	Ny socialtjänstlag m.m.
Prop. 2005/06:99	Nya vårdnadsregler
Prop. 2008/09:150	Offentlighets- och sekretesslag
Prop. 2009/10:80	En reformerad grundlag
Prop. 2011/12:4	Utredningar avseende vissa dödsfall
Prop. 2012/13:10	Stärkt stöd och skydd för barn och unga
SFS 1942:740	Rättegångsbalk
SFS 1949:381	Föräldrabalken
SFS 1998:620	Lag om belastningsregister
SOU 2005:43	Vårdnad – Boende – Umgänge. Barnets bästa, föräldrars ansvar
JO 2000/01 s. 317	
JO 1994/95 s. 363	
SOSFS 2003:14	Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge.

Internetkällor

Rädda Barnen, Barn i föräldrars fokus (BIFF), <http://www.raddabarnen.se/vad-vi-gor/utbildningar/biff-barn-i-foraldrars-fokus/>

Socialstyrelsen (2011) Familjerätten och barnet i vårdnadstvister. Uppföljning av 2006 års vårdnadsreform. <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2011/2011-11-40>

Socialstyrelsen. Vårdnad, boende, umgänge (2012a), <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2012/2012-4-8>

Dokumentation av barnets bästa inom socialtjänsten (2012b), <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2011/2011-11-40>

Socialstyrelsen, Barns behov i centrum – Grundbok (BBIC) (2013) <http://www.socialstyrelsen.se/barnochfamilj/bbic>

Socialstyrelsen, Manual för FREDÅ – standardiserade bedömningsmetoder för socialtjänstens arbete mot våld i nära relationer, <http://www.socialstyrelsen.se/publikationer2014/2014-6-15>

Vetenskapsrådet, <http://www.vr.se/sok.4.235f40c212384f2ca66800035.html?query=high-conflict+families&x=0&y=0>

Government UK, About the Integrated Children's System, <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20091223141128/dcsf.gov.uk/everychildmatters/safeguardingandsocialcare/integratedchildrenssystem/abouttheintegratedchildrenssystem/about/>

KAPITEL 4

Sammanställning av aktuell forskning och kunskap

Kunskapen är sammanställd och framtagen för projektet Barnets rättigheter i vårdnadstvister i samband med att projektet startade 2011. Den första delen om handläggningsordningen är uppdaterad senare medan övriga texter är ursprungliga.

Tre forskare som utifrån olika forskningsfält har tittat på samhällets insatser vid familjerättsliga konflikter fick i uppdrag att sammanfatta aktuell forskning och kunskap utifrån de valda projektmålen; handläggningsordningen, barnets delaktighet i vårdnadstvister och insatser till barn och föräldrar. Uppdraget innebar att välja ut aktuell forskning som tillförde relevant kunskap för praktiken. Uppdraget innebar inte att göra någon uttömmande internationell genomgång av hela forskningsfältet. Annika Rejmer, Rättssociolog, Lunds universitet är huvudförfattare till det första avsnittet kring handläggningsordningen tillsammans med Gunilla Cederström, Socialstyrelsen, Karin Röbbäck de Souza, universitetslektor vid institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet har skrivit om barns delaktighet och Maria Eriksson, professor i socialt arbete vid Mälardalens Högskola, har skrivit texten om insatser till barn och föräldrar.

A young child with light brown hair is sitting on a white windowsill, looking out at a rainy window. The child is wearing a white long-sleeved shirt and dark grey pants. The window is covered in raindrops, and the view outside is blurred. A green speech bubble is overlaid on the left side of the image, containing the title and author information.

Vårdnadskonflikter – Handläggningsordningen

Annika Rejmer, Gunilla Cederström

DEM UTVECKLAR KONFLIKTER OM VÅRDNAD, BOENDE OCH UMGÄNGE?

År 2012 separerade föräldrar till 48 100 barn⁸⁷ Föräldrar till 19 400 barn gick i samarbetsamtal och 4 200 föräldrar tecknade avtal om vårdnad, boende eller umgänge.⁸⁸

Av föräldrabalkens förarbeten framgår att lagstiftaren har utgått ifrån att vem som helst kan utveckla en vårdnads-, boende- och umgängeskongflikt och att konflikten har sin grund i föräldrarnas separation eller skilsmässa.⁸⁹ En förklaring till denna utgångspunkt kan vara att den vetenskapliga kunskapen om vilka föräldrar som utvecklar konflikter om vårdnad, boende och umgänge är begränsad. Tidigare forskning indikerar dock att det finns ett mönster bland de föräldrar som utvecklar vårdnadskonflikter.⁹⁰ De studier som har genomförts ger både samstämmiga och motstridiga resultat. Detta kan förklaras av att studierna har genomförts i olika populationer och att lokala faktorer, såsom befolkningsunderlag, befolkningssammansättning och försörjningsmöjligheter, påverkar utfallet. Det kan också förklaras av att studierna har genomförts vid olika faser i konfliktförloppet.

En studie har genomförts i en svensk stad med 125 000 invånare. Staden har en något högre andel invandrare än riksgenomsnittet. Studien som rörde 96 föräldrar visade att de som sökte samarbetsamtal var mellan 30–39 år. Ålderskillnaden mellan föräldrarna var minimal. En majoritet av föräldrarna har en svensk bakgrund och företrädesvis arbetaryrken alternativt arbetar de inom offentlig sektor. Utbildningsnivån var högre för männen än för kvinnorna. Kvinnorna var också arbetslösa i högre utsträckning än männen.⁹¹

I en annan studie kartlades 110 föräldrar som fått sin vårdnadstvist avgjord i 26 olika tingsrätter. Av resultaten framkom att det förelåg en ålderskillnad mellan föräldrarna. Papporna var i genomsnitt 39 år och mammorna 36 år gamla när tingsrätt avgjorde konflikten. Kartläggningen visade också att föräldrarna till stor del följde tidigare kända separations- och skilsmässomönster.⁹² Exempelvis fanns det en överrepresentation av föräldrar med invandrabakgrund, föräldrar som själva var skilsmässobarn, föräldrar med låg utbildning och låga inkomster och par som snabbt bildat familj. Kartläggning visade därutöver att föräldrarna hade andra sociala problem. Exempelvis framkom att kriminalitet eller misstanke om sådan var, i förhållande till den svenska totalpopulationen, dubbelt så vanlig bland de kartlagda föräldrarna. Ett annat exempel var att 15 procent av föräldrarna visade sig ha eller ha haft missbruksproblem. Det innebär att det är ungefär tre gånger vanligare med missbruksproblem bland de kartlagda föräldrarna än i den svenska totalpopulationen. Därutöver visade kartläggningen att föräldrarna överlag hade mått eller mådde psykiskt dåligt och att det bland de kartlagda föräldrarna fanns en överrepresentation, i förhållande till den svenska genomsnittliga populationen, av föräldrar med ett dokumenterat eller vittordat behov av psykiatrisk vård. Utifrån kartläggningens resultat tycks händelser som

utlöst en kris i familjen, det vill säga en känslomässig obalans som medfört att situationen inte kan hanteras med normala problemlösande åtgärder, ha en betydelse för att en vårdnadskonflikt utvecklas. Två tredjedelar av föräldrarna uppger exempelvis att det hade inträffat något som de upplevde som allvarligt i familjen ett till två år innan vårdnadskonflikten var ett faktum. Exempel på händelser som upplevts som allvarliga var våld, sjukdom, dödsfall, ett återupptaget missbruk, arbetslöshet och otrohet. Därutöver indikerade kartläggningen av föräldrarna att de var en svag ekonomisk grupp vid tiden för tingsrättens avgörande. Föräldrarna var både bidragsberoende i högre utsträckning och hade en svagare anknytning till arbetsmarknaden än genomsnittssvensken.

Sammantaget indikerar studiens resultat att det är flera orsaker och kriser hos föräldrar som genom en kumulativ effekt utgör grunden för att en vårdnadskonflikt uppstår och att det i de flesta fall inte primärt är barnets vårdnad, boende och umgänge som är grunden till konflikten.⁹³

VAD HANDLAR KONFLIKTEN OM?

Vårdnadskonflikten kan kategoriseras på olika sätt. Aubert använder termerna värde- och intressekonflikt.⁹⁴

En intressekonflikt karaktäriseras av att den handlar om oförenliga krav på en knapp resurs. I de fall då en vårdnadskonflikt definieras som en intressekonflikt förutsätts konflikten ha uppstått mellan två fungerande föräldrar som har en konflikt om ett odelbart barn. Konflikten kan exempelvis handla om tid med barnet, ekonomi eller tillgång till information om barnet. En värdekonflikt karaktäriseras däremot av att den rör fakta eller värderingar. Då det föreligger en vårdnadskonflikt rör värdekonflikten exempelvis föräldrarnas lämplighet att utöva vårdnad, boende eller föräldrarnas förmåga att samarbeta.

De flesta konflikter är emellertid inte renodlade utan har inslag av både värde- och intressekonflikter.⁹⁵ En studie visar att advokater, domare och familjerättssekreterare, företrädesvis definierar vårdnadskonflikter som intressekonflikter.⁹⁶ Föräldrar menar däremot att deras konflikter främst är att hänföras till värdekonflikter. Därigenom kan man säga att såväl lagstiftaren som professionella aktörer definierar vårdnadskonflikter primärt som intressekonflikter medan föräldrar företrädesvis definierar sina konflikter som värdekonflikter. Det föreligger således en diskrepans mellan föräldrars syn på konflikten och de professionella aktörernas syn på konflikten.

För att lösa intresse- och värdekonflikter krävs skilda tillvägagångssätt.⁹⁷ Generellt sett har intressekonflikter goda förutsättningar att lösas genom medling. I samband med vårdnadskonflikter som huvudsakli-

87. SCB 2013. 88. Socialstyrelsen, Familjerätt 2012. 89. Se exempelvis SOU 1995:79, SOU 1987:7, SOU 1986:20 och SOU 1972:41. 90. Se exempelvis Rejmer 2003, Ottosen 2006. 91. Hydén och Hydén 2002, Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet, s 122–126. 92. Se SCB, Demografiska rapporter 93. Rejmer 2003 Vårdnadstviser, s 71–79. 94. Aubert 1989, Development and Continuity. 95. Ibid, s 95f. 96. Rejmer 2003, s 171–184. 97. Ibid.

gen karaktäriseras som intressekonflikter är således förutsättningarna goda att lösa dem genom samarbets-samtal eftersom inte någon av parterna vill riskera att "förlora". Värdekonflikter kräver däremot vanligtvis att en tredje part reglerar och styr upp konflikten. Vårdnadskonflikter som företrädesvis karaktäriseras som värdekonflikter bör därför utredas i syfte att klargöra föräldra- och samarbetsförmågan. Resultaten från utredningen kan ge en vägledning avseende hur konflikten bör avgöras och vilka specifika insatser som krävs för att barnets bästa ska kunna uppnås.

VAD ERBJUDER SAMHÄLLET I SAMBAND MED VÅRDNADSKONFLIKTER?

Samhället erbjuder föräldrar som inte kan komma överens om sina barns vårdnad, boende och umgänge olika konfliktlösande insatser. Kommunen ska exempelvis sedan 1991 sörja för att föräldrar kan erbjudas samtal, under sakkunnig ledning, i syfte att nå enighet i frågor som gäller vårdnad, boende och umgänge (samarbetssamtal).

Samarbetssamtal kommer till stånd antingen på föräldrarnas initiativ eller genom att tingsrätt, i samband med handläggning av vårdnads-, boende- eller umgängeskonsflikt, uppdrar åt socialnämnden att anordna samarbetssamtal i syfte att nå enighet mellan föräldrarna.⁹⁸

Föräldrarnas medverkan vid dessa samtal är, utifrån föräldrabalkens bestämmelser, frivillig, men i praktiken innebär det sällan någon reell valmöjlighet. Målsättningen med samtalen är att föräldrarna ska uppnå enighet om sitt barns framtida vårdnad, boende och umgänge. Antalet barn som berörs av samarbetssamtal verkar vara tämligen konstant. Under åren 2000–2012 har antalet berörda barn årligen uppgått till cirka 19 000.⁹⁹

Kommunen ska även sörja för att familjerådgivning kan erbjudas dem som begär det.¹⁰⁰ Föräldrar i vårdnadskonflikt kan också vända sig till familjerådgivningen för att få stöd. Familjerådgivningens huvuduppgift är att arbeta med parrelationer, varför familjerådgivning till skillnad från samarbetssamtal, är inriktad på att dämpa konflikter efter en separation eller skilsmässa. Däremot syftar familjerådgivningen, i samband med vårdnadskonflikter, i likhet med samarbetssamtalen till att skapa förutsättningar för att föräldrarna i framtiden ska kunna fungera tillsammans i föräldrarollen.¹⁰¹ Under år 2012 påbörjades 24 500 ärenden rörande parrelationer varav, ca 1 200 ärenden rörde vårdnads- och umgängesfrågor.¹⁰²

För föräldrar som varken löser konflikten genom samarbetssamtal eller familjerådgivning erbjuder samhället ytterligare en möjlighet till stöd för att lösa konflikten. De kan vända sig till rättsordningen och be dem slita tvisten. Närmare femton procent av de föräldrar som separerar eller skiljer sig utnyttjar denna möjlighet. Inom ramen för rättsordningens handläggning erbjuds flera konfliktlösande insatser. Exempelvis

inleds den rättsliga konfliktlösningen vanligtvis med att föräldrarna anlitar var sin advokat för att få hjälp med att driva konflikten i domstol. Advokaterna försöker ofta lösa konflikten genom medlande insatser för att föräldrarna ska nå en samförståndslösning och därigenom kunna undvika ett domstolsförfarande.

Kan inte föräldrarna uppnå en överenskommelse med hjälp av advokaterna kan den ena föräldern eller båda gemensamt skicka en stämningsansökan till tingsrätten, som är första instans i rättssystemets handläggning av i vårdnads-, boende- och umgängeskonsflikter.

När stämningsansökan inkommer till tingsrätten startas en förberedelse till huvudförhandling. Rätten ska driva förberedelsen med inriktning på ett snabbt avgörande. Så snart det är lämpligt bör rätten därför höra parterna angående målets handläggning och, om det inte på grund av målets beskaffenhet eller av något annat särskilt skäl är obehövt, upprätta en tidsplan för handläggningen. Förberedelsen syftar till att klarlägga föräldrarnas yrkanden och invändningar samt de omständigheter som föräldrarna åberopar till grund för sin talan. Därutöver ska eventuella oenigheter om de åberopade sakförhållandena klarläggas samt vilka bevis som ska läggas fram inför tingsrätten och vad som ska styrkas med dessa. Vidare syftar förberedelsen till att klarlägga om ytterligare upplysningar eller utredning behövs för att avgöra vårdnadstvisten.

Vanligtvis beslutar tingsrätten att uppdrar åt socialtjänsten att lämna snabbupplysningar. Snabbupplysningen fungerar som ett underlag för tingsrättens interimistiska beslut, det vill säga beslut om hur vårdnad, boende och umgänge ska regleras under vårdnadsmålets handläggning. Därutöver kan tingsrätten uppdrar åt socialtjänsten att utföra en vårdnadsutredning som fungerar som ett oberoende underlag för tingsrättens beslut om hur vårdnad, boende och umgänge ska regleras på bästa sätt för barnet. Under år 2012 lämnade socialtjänsten drygt 9 800 snabbupplysningar och utförde cirka 7 600 vårdnadsutredningar.¹⁰³

Förberedelsen kan genomföras vid sammanträden, genom skriftväxling eller på annat sätt (RB 42:9). Förberedelsen innehåller också konfliktlösande insatser, exempelvis ska domaren klarlägga om det finns förutsättningar för en samförståndslösning. (RB 42:6). Det innebär att domaren aktivt ska verka för att föräldrarna uppnår en samförståndslösning. En annan insats för att lösa konflikten är att tingsrätten, så som tidigare nämnts, i målet uppdrar åt socialnämnden att anordna samarbetssamtal (FB 6:18). Därutöver kan rätten uppdrar åt en extern medlare att försöka få föräldrarna att nå en samförståndslösning (FB 6:18a). Om en överenskommelse uppnås under förberedelsen och om domaren anser att överenskommelsen ligger i barnets intresse brukar rätten döma i enlighet med denna utan att hålla huvudförhandling. Misslyckas försöken till konfliktlösning under förberedelsen avslutas tingsrät-

98. SoL 5:3, FB 6:18 99. Socialstyrelsen; Familjerätt åren 2000–2010. 100. SoL 5:3 101. Socialstyrelsen, Om den kommunala familjerådgivningens organisation, sekretess, vittnesplikt m.m., Meddelandeblad, april 2008. 102. Socialstyrelsen, Familjerådgivning år 2012. 103. Socialstyrelsen, Familjerätt 2012.

tens handläggning genom en ordinär huvudförhandling. Under denna regleras konflikten med utgångspunkt i föräldrabalkens bestämmelser. Det medför att föräldrarna förlorar möjligheten att själva påverka hur deras barns vårdnad, boende och umgänge utformas.

Antalet inkomna mål om vårdnad m.m. till tingsrätt uppgick 2012 till drygt 5100.¹⁰⁴ Antalet vårdnadsmål har ökat kraftigt under senare år. Idag erfar minst tio procent av de barn vilkas föräldrar separerar under ett år att föräldrarna strider om deras vårdnad, boende eller umgänge i domstol.

En förälder som inte är nöjd med tingsrättens dom kan överklaga denna till hovrätt som är nästa instans i rättssystemets handläggning av vårdnads-, boende- och umgängeskonflikter.¹⁰⁵ För att hovrätten ska överpröva tingsrättens avgörande krävs prövningstillstånd. Ett sådant tillstånd meddelas dels då det finns skäl att granska och ändra tingsrättens avgörande. Dels då ett fall kan leda till ett nytt prejudikat eller i övrigt är extraordinärt. Hovrättens främsta uppgift är således att kontrollera att tingsrättens avgöranden är korrekta och att rätta till eventuella felaktigheter samt att bidra till att vidareutveckla och vägleda rättstillämpningen.¹⁰⁶

HANDLÄGGNING AV VÅRDNADSKONFLIKTER

Domstols handläggning av vårdnadskonflikter syftar till att tillgodose barns grundläggande rättigheter. Barns rättigheter finns angivna i FB 6:1 och föreskriver att barn har rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran. Därutöver föreskrivs hur barnet har rätt att bli bemött. Barn ska exempelvis behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling.

När domstol ska fatta beslut för att reglera vårdnadskonflikter ska utgångspunkt tas i barnets bästa.¹⁰⁷ Av propositionen till 2006 års reform av föräldrabalken framgår att barnets bästa ska vara avgörande i alla beslut om vårdnad, boende och umgänge. Det innebär att det inte finns några andra intressen som kan gå före barnets bästa, exempelvis rättvisa mellan föräldrarna eller en förälders behov av kontakt med barnet. Även om andra hänsyn naturligtvis kan finnas med i övervägandena, är det barnets bästa som till slut skall vara styrande för beslutet. Det gäller såväl för tingsrättens avgöranden som för socialnämndens beslut att godkänna eller inte godkänna ett avtal som föräldrarna träffar. Vad som är barnets bästa har inte ansetts möjligt att precisera en gång för alla. Bedömningen av barnets bästa ska utgöras av en helhetsbedömning av det individuella barnets livssituation.

Vid bedömningen måste hänsyn tas till allt som rör barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling. Dessutom ska såväl långsiktiga som kortsiktiga effekter för barnet beaktas. Skrivningen medför att det är nära nog omöjligt att objektivt slå fast vad som är bäst för barnet vid en vårdnadstvist. Därför rekommenderas att bedömningen görs genom en sammanvägning

av ett objektivt perspektiv, som baseras på vedertagen erfarenhet och vetenskaplig kunskap, samt ett subjektivt perspektiv, som utgörs av barnets eller närståendes uppfattning om vad som är bäst för barnet.¹⁰⁸

Under senare år har vikten av riskbedömningar i vårdnads-, boende och umgängestvister lyfts fram. Socialnämnden är exempelvis skyldig att göra en riskbedömning i alla ärenden om vårdnad, boende och umgänge. Av FB 6:2a framgår att tingsrätten, i bedömningen av vad som är bäst för barnet, ska fästa särskilt avseende dels vid risken för att barnet eller någon annan i familjen utsätts för övergrepp eller att barnet olovligen förs bort eller hålls kvar eller annars far illa. Om en risk kan förutses, ska den väga tungt vid bedömningen av vad som är bäst för barnet. Dels vid barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna.

Av FB 6:2a framgår också att domstol ska beakta barnets vilja med beaktande av ålder och mognad. Därigenom har lagstiftaren understrukit vikten av att såväl barns uppfattningar som synpunkter beaktas i handläggningen av vårdnadskonflikter. Vid vårdnadskonflikter har barn således rätt att komma till tals i samband med snabbupplysning, samarbetssamtal, vårdnadsutredning och innan socialnämnden godkänner ett avtal om vårdnad, boende och umgänge.¹⁰⁹ Huvudprincipen är att barn alltid ska få komma till tals i frågor som berör dem men att barn har olika mognadsgrad och förutsättningar varför det i varje enskilt fall måste göras en bedömning av om det lämpligt att tala med barnet och av vilken betydelse barnets eventuella inställning ska tillmätas. Vissa barn har en bestämd uppfattning om hur de önskar att frågor om hur deras vårdnad, boende och umgänge ska lösas medan andra barn kanske bara har synpunkter på hur deras tillvaro bör ordnas. Utgångspunkten är att samtal ska genomföras med alla barn. Undantag ska endast göras då det kan anses som olämpligt med barnsamtal.

Tidigare forskning visar att endast en tredjedel av Sveriges kommuner samtalar med barn i samband med samarbetssamtal. Tidigare forskning visar därutöver att domstols bedömning av vad som kan anses som barnets bästa vanligtvis utgår från de i rättskällorna uppräknade rättigheterna och exemplifieringen av hur de bör tolkas. Fördelen med detta tillvägagångssätt är att begreppet barnets bästa får en konkret innebörd och att det bidrar till att skapa en rättssäkerhet och förutsägbarhet. Nackdelen är att vissa i rättskällorna angivna aspekter prioriteras framför andra.¹¹⁰

Exempelvis påverkar presumtionen att det är bra för barn att ha nära kontakt med båda sina föräldrar den rättsliga hanteringen. Bland annat bär den förälder som påstår att det föreligger en risk för barnet bevisbördan. Det innebär att föräldern ska kunna visa att det är sannolikt att barnet löper risk för framtida men vid en fortsatt kontakt med den andra föräldern. Om inte detta kan bevisas kan inte barnets kontakt med den anklagade föräldern begränsas.

104. Domstolsverket, Domstolsstatistik 2010, Tabell 1:4. 105. RB 49:1. 106. Prop. 2007/08:139, s. 21f. 107. FB 6:2a. 108. Prop. 2005/06:x
109. Prop. 2005/06:117f. 110. Se exempelvis Rejmer 2003, Schiratzki 2010

Näraliggande eller till och med samma frågor kan aktualiseras i både LVU-mål och vårdnadsmål. Rör frågan våld eller andra övergrepp mot barnet kan samma fråga dessutom bli föremål för en straffrättslig prövning. Anna Kaldal har undersökt förutsättningarna för att bereda barn skydd från en förälder som medför en risk för barnet. Kaldals undersökning visar att bedömningen av om en förälder innebär en risk för barnet görs utifrån begreppet barnets bästa som presumerar att bäst för barn är att ha en nära kontakt med båda föräldrarna. Barnets bästa är dock ett öppet begrepp som lämnar ett stort tolkningsutrymme för vilka faktiska förhållanden som motsvarar lagens krav på risk. Tolkningen blir således avhängig rättstillämparens kunskap om verkligheten. Ett annat resultat från studien är att normen för begreppet risk beskriver samma risknivå i såväl vårdnads- som LVU-mål.

Vårdnads- och LVU-mål är indispositiva vilket innebär att rätten har ansvar för att målet blir tillräckligt utrett så att det kan tjäna som ett fullgott underlag för beslut. Högt ställda krav på utredningen medför högt ställda krav på utredande myndighet. I såväl vårdnads- som LVU-mål är det socialnämnden som ansvarar för utredningen. Det är inte ovanligt att barnet är den enda som kan ge information om eventuella övergrepp och missförhållanden. Trots detta har barn som informanter i vårdnads- och LVU-mål inte uppmärksamats i samma utsträckning som barnets roll i den straffrättsliga processen. I brottsutredningen har särskilda metoder för barnförhör utvecklats i syfte att skona barnet och att förbättra brottsutredningens kvalitet, exempelvis genomförs förhören i en barnanpassad miljö av förhållare med särskild kompetens och dokumenteras genom videoupptagning via en liten diskret placerad kamera.

Kaldal konstaterar att hanteringen av barn i vårdnads- och LVU-mål inte står i samklang med kraven på utredningskvalitet och att de varken är förenliga med barnets bästa eller samhällets ambition att skydda barn från brott. Kaldal föreslår utifrån resultaten från undersökningen att riskbedömningarna i vårdnadsmål bör handläggas i samma ordning som i en orosanmälan, till socialtjänsten.¹¹¹

SAMTAL MED BARN

De rättsliga möjligheterna för myndigheter att samtala med barn som misstänks vara utsatta för våld eller för att fara illa skiljer sig åt. Om ett barn misstänks ha varit utsatt för brott kan polismyndigheten hålla förhör med barnet utan att vårdnadshavarna har gett sitt tillstånd eller ens är informerade. Vårdnadshavarnas juridiska befogenheter kan dessutom inskränkas genom att en särskild företrädare utses av rätten och träder in i vårdnadshavarnas ställe under brottsutredning och en eventuell rättsprocess. Då ett barn misstänks fara illa kan socialtjänsten inleda en barnavårdsutredning och har då möjlighet att samtala med barn oberoende av vårdnadshavarnas samtycke eller inställning.¹¹² Föräldrarna bör dock informeras om samtalet och om barnet har uppnått en ålder och mognad för att själv kunna bestämma om sin medverkan i utredning krävs att barnet samtycker till samtal.¹¹³

I samband med en vårdnadstvist, som kan ge upphov till ett stort lidande för barnet, saknas däremot rättsliga förutsättningar för såväl socialtjänst som domstol att samtala med barn utan vårdnadshavarnas samtycke.

En förklaring till skillnaderna är att samtalen har olika syften och målsättning. Samhällets målsättning med att beivra brott är att upprätthålla samhällsordningen och syftet med att samtala med barn i en brottsutredning är att utreda ett misstänkt brott. Barnet har i detta fall rollen av vittne eller informant. Samhällets intresse av att beivra brott är således överordnat barnets eventuella behov och intresse. Samhället har också som målsättning att vara det yttersta skyddsnätet för barn som far illa. Syftet med den målsättningen är att utreda om barnet behöver skydd och stöd av samhället, inte sällan på grund av att föräldrarna misstänks utsätta barnet för risk eller omsorgssvikt. I barnavårdsutredningen har barnet rollen som informant.¹¹⁴ Samhället har också som målsättning att bevara ordningen när medborgarna inte förmår att lösa konflikter. Därför erbjuder rättsväsendet medborgarna en frivillig konfliktlösning. Då en konflikt om ett barns vårdnad, boende och umgänge föreligger utreds vilken lösning som

111. Kaldal 2010, Parallella processer – En rättsvetenskaplig studie av riskbedömningar i vårdnads- och LVU-mål. 112. Ibid. 113. Prop. 2009/10:192

kan anses vara bäst för barnet. I utredningsarbetet hålls, om vårdnadshavarna medger det och om det är lämpligt, samtal med barnet i syfte bredda och fördjupa underlaget samt för att tillgodose barnets lagstadgade rätt att komma till tals.

Samhället har således inte någon skyldighet att agera på grund av att vårdnadshavare är i konflikt såsom vid misstanke om brott eller att barn far illa. Vårdnadsmål syftar till att utreda barnets bästa med målsättningen att reglera vårdnadshavarnas konflikt. Att barn är utsatta och far illa på grund av vårdnadshavarnas konflikt är en aspekt av vårdnadskonflikten som har kommit i fokus först under senare decennier.

Såväl forskning som undersökningar inom socialtjänsten har påvisat att separationer och skilsmässor som leder till vårdnadskonflikter inte sällan ger upphov till djupa kriser och en socioekonomisk utsatthet för samtliga familjemedlemmar.¹¹⁵ Internationell forskning visar därutöver att barn som utsätts för vårdnadstvister med inslag av våld utsätts för ett trauma som kan leda till såväl stress, depression, social isolering, problem i skolarbetet, självmordstankar, aggressioner och självskadebete.¹¹⁶ Därutöver har arbetet med att implementera barnkonventionen bidragit till att lagstiftaren och myndigheter har uppmärksammat barnets situation i vårdnadskonflikter och vidtagit åtgärder.¹¹⁷

SAMARBETSSAMTAL

Rättskällorna ger inte någon närmare definition av samarbetssamtal. Däremot kan man av socialstyrelsens handbok om vårdnad, boende och umgänge utläsa att samarbetssamtal definieras som strukturerade samtal, under sakkunnig ledning, med föräldrar som är oeniga om hur de ska lösa frågor kring vårdnad, boende och umgänge. Av handboken framgår också att syftet med samtalen är att hjälpa föräldrarna att göra överenskommelser kring barnet utifrån barnets behov och eventuella önskemål.¹¹⁸

Hur ett samarbetssamtal ska genomföras är, utöver gällande sekretessbestämmelser, rättsligt oreglerat. Socialstyrelsen har definierat en övergripande struktur för samtalen men ger inte några detaljerade riktlinjer.¹¹⁹

Av socialtjänstlagen framgår att personalen som utför socialtjänstens uppgifter ska ha lämplig utbildning och erfarenhet. Den personal som arbetar med handläggning och uppföljning av ärenden som avser barn och unga bör ha socionomexamen och minst ett års erfarenhet av socialt arbete.¹²⁰ För att leda samarbetssamtal bör personalen dessutom ha minst ett års erfarenhet av att arbeta med vårdnads-, boende- och umgägesfrågor. Samtalsledare behöver även ha kunskaper om gällande rätt inom det familjerättsliga området, livs-

kriser, mellanmänniska konflikter och problem med våld, missbruk samt psykisk ohälsa i en familjekontext samt kunskap om olika metoder för mellanmännisklig konfliktlösning.¹²¹

En rättssociologisk kartläggning av samarbetssamtal visar att fyra av tio kommuner genomför samtalen utifrån en särskild modell. Vanligtvis är modellerna utarbetade utifrån lokal erfarenhetsbaserad kunskap. Det medför att den ofta saknar teoretisk grund och att den sällan är utvärderad. I sex av tio kommuner är det således den enskilda samtalsledaren som beslutar hur samtalen ska genomföras. Trots detta har samtalen vanligtvis en struktur där föräldrarna inleder med att definiera upplevda problem i samarbetet kring gemensamma barn och att de därefter får stöd i att hitta lösningar på problemen. Det är inte heller ovanligt att föräldrarna får en "hemläxa" till nästa samtalstillfälle. Att en majoritet av Sveriges kommuner inte arbetar utifrån särskilda modeller för att genomföra samarbetssamtal medför att det finns svårigheter med att kvalitetssäkra samtalen och att utvärdera dem. Oavsett om samtalen genomförs enligt någon modell eller inte uppger sex av tio kommuner att de har särskilda moment i samarbetssamtalen då föräldrarnas konflikt är djup och sju av tio uppger att de har särskilda moment då det har förekommit våld mellan föräldrarna. Endast tre av tio kommuner säger sig erbjuda barnsamtal. Det innebär att man vanligtvis nöjer sig med att kartlägga det subjektiva perspektivet av barnets bästa, det vill säga barnets synpunkter och berättelse, genom föräldrarna eller via ett kort samtal i samband med vårdnadsutredning och ett eventuellt hembesök.

Lagstiftarens utgångspunkt är att hänsyn ska tas till barnets vilja även vid socialnämndens hantering av frågor om vårdnad, boende och umgänge. När det gäller samarbetssamtal finns ingen uttrycklig reglering om att barnet ska komma till tals men samma princip anses ändå gälla. Även om samarbetssamtalen i första hand har ansetts vara ett sätt för föräldrarna att enas om vårdnad, boende och umgägesfrågor så handlar frågorna om hur det bäst ska ordnas för barnet i framtiden. Om det inte är olämpligt bör därför barnet på något stadium komma med i samtalen. Som regel bör det ske när föräldrarna har börjat samarbeta. En bedömning av om det är lämpligt att tala med barnet bör göras utifrån barnets eget behov av att få information och att få berätta om sin situation.

Samtalsledaren bör erbjuda barnets föräldrar ett första samtal så snart det är möjligt och senast inom två veckor från det att föräldrarna har kontaktat socialnämnden eller att nämnden har fått ett uppdrag från domstol att anordna samarbetssamtal.

Av genomförda studier framgår också att väntetiden för samarbetssamtal varierar mellan tre och trettiotre veckor. I medeltal är väntetiden fyra till fem veckor. Dessutom påvisas att föräldrar i genomsnitt erbjuds

114. Kaldal 2010. 115. Rejmer 2003, Roth 2010. 116. Bream and Buchanan 2003; Dalton et al. 2003; Jaffe et al. 2003; Kelly and Emery 2003

117. Se exempelvis prop. 1997/98:7, SOU 1997:116, prop. 2005/06:99. 118. Socialstyrelsen 2003. 119. Socialstyrelsen (2003), "Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt", s 116. 120. Socialstyrelsens Allmänna råd, SOSF 2006:14. 121. Socialstyrelsens Allmänna råd, SOSF 2012:4, Om socialnämndens ansvar för vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge. 122. Rejmer 2003, 2011.

1,75 samarbetssamtal och att varje samtal varar i cirka 90 minuter. Det innebär att föräldrar i genomsnitt erhåller samtalsstöd under två och en halv timma. Vid djupa konflikter kan föräldrar få upp till fem samarbetssamtal, det vill säga knappt åtta timmars samtalsstöd.¹²³

Det finns dock inga gränser angivna för antalet samtal i lagstiftningen utan ankommer på varje kommun att avgöra inriktningen och omfattningen av samtalen. I avvaktan på samarbetssamtalen kan målet förklaras vilande under vanligtvis tre till fyra månader.

UPPLYSNINGAR

Domstolen kan om det behövs fatta interimistiska beslut i mål om vårdnad, boende och umgänge. Ett sådant beslut ska inte fattas rutinmässigt utan avgörande är vad som i det enskilda fallet behövs för barnets bästa. Ett interimistiskt beslut gäller till dess frågan har avgjorts genom en dom, eller ett beslut som vunnit laga kraft, eller till dess att föräldrarna har träffat ett avtal som godkänts av socialnämnden. Interimistiska beslut ska liksom övriga beslut fattas utifrån vad som är bäst för barnet och domstolen ska även ta hänsyn till barnets vilja.

I vissa fall kan det alltså vara nödvändigt att domstolen beslutar interimistiskt vad som ska gälla exempelvis för att det framkommit uppgifter om våld eller andra övergrepp eller om föräldrarna flyttar till skilda orter och vissa frågor måste lösas i avvaktan på ett slutligt beslut. Domstolen kan innan ett sådant beslut inhämta upplysningar från socialnämnden men är inte skyldiga att göra det. Nämnden ska om det är lämpligt höra barn och föräldrar. Ett samtal med föräldrarna bör i de flesta fall hållas. Utredaren bör utifrån samtalet med dem bedöma om det är lämpligt att även tala med barnet. Anledningen till att inte tala med barnet kan vara om barnet är särskilt känsligt, om barnets inställning redan är känd eller om ett beslut måste fattas så snart att det inte finns utrymme för att samtala med barnet under godtagbara former och med den försiktighet som krävs. Om bedömningen görs att det inte är lämpligt att tala med föräldrarna eller barnet bör skälet till detta redovisas för domstolen.¹²⁵

VÅRDNADSUTREDNING

Rättskällorna ger inte någon närmare definition av begreppet vårdnadsutredning. Av FB 6:19 kan utläsas att tingsrätten får uppdra åt socialnämnden att utse någon att genomföra en utredning om vårdnad, boende eller umgänge. Rätten får därutöver fastställa riktlinjer för utredningen och bestämma inom vilken tid den ska vara slutförd. Dessutom ska tingsrätten på eget initiativ se till att utredningen är så fullständig att den kan ligga till grund för korrekta beslut. Av regeringsformen 1:9 framgår att utredningen ska bedrivas på ett opartiskt och sakligt sätt, samtidigt föreskriver socialtjänstlagen ska den bedrivas med stor hänsyn till den enskildes integritet.

Av socialstyrelsens handbok framgår riktlinjer för hur en vårdnadsutredning bör genomföras och vad den bör innehålla. Exempelvis rekommenderas socialnämnden att så snart som möjligt, då en begäran från tingsrätten inkommer, utse en utredare och att utredaren inleder utredningen snarast. Av riktlinjerna framgår också att utredningen bör bedrivas strukturerat. Det innebär att utredaren tillråds att bjuda in båda föräldrarna till ett gemensamt samtal, om inte någon av föräldrarna har någon invändning mot detta, och att föräldrarna informeras om;

- utredningens syfte
- utredarens, ombudets och rättens olika roller
- det skriftliga material som utredaren redan har tillgång till
- planen för utredningen
- barnets och föräldrarnas delaktighet i utredningen,
- vilka kontakter som kan komma att tas med referenspersoner
- att utdrag kan hämtas in från socialtjänstens register samt från rikspolisstyrelsens belastnings- och misstankeregister
- att föräldrarna kan påbörja samarbetssamtal när som helt under utredningen och att det medför att utredningen pausas.

Om det anses behövas kan flera samtal hållas. De fortsatta samtalen föreslås handla om barnet och barnets relation till föräldrar, syskon och eventuella nya partners. Även föräldra- och samarbetsförmågan och respektive förälders livssituation bör tas upp under de fortsatta samtalen. Föräldrarna bör också få möjlighet att föreslå lösningar i vårdnads-, boende och umgämesfrågan.

I socialstyrelsens handbok rekommenderas utredaren därutöver att ta reda på om det har förekommit hot, missbruk, psykisk ohälsa eller andra problem i familjen. Exempelvis föreslås att utredaren i samtalen med föräldrarna tar reda på om barnet eller någon annan i familjen har utsatts för eller om det finns risk för våld eller andra övergrepp eller om barnet olovligt har förts bort, hållits kvar eller på något annat sätt farit illa. Om en förälder lämnar uppgifter om den andra föräldern, om exempelvis missbruk, våldsbenägenhet eller annan svår problematik, tillråds utredaren så snart det är möjligt låta den andra föräldern bemöta uppgifterna. Utredaren föreslås dessutom fråga föräldrarna om vilka olika lösningar de kan se och vilka konsekvenser de anser att dessa kan få för barnet.

Barn har rätt att få komma till tals enligt FB 6:12. För att låta barnet komma till tals rekommenderas utredaren träffa barnet både enskilt och tillsammans med respektive förälder. Kontakten med barnet bör inledas med att utredaren träffar barnet i vardera föräldrarnas hemmiljö. Syftet med att träffa barnet är att ta reda på hur barnet mår, utveckling och mognad samt samspelet med och anknytningen till föräldrar, syskon och nya partners. Utredaren rekommenderas att vid mötet ge barnet tillfälle att berätta eller på annat sätt åskåd-

123. Rejmer 2011. 124. Socialstyrelsen SOFS 2012:8

liggöra sin situation. Om våld eller andra övergrepp, hot, missbruk eller psykisk ohälsa har förekommit i familjen, tillråds utredaren ta reda på vilka konsekvenser detta har fått för barnet. Av FB 6:19 framgår också att den som genomför en utredning ska, om det inte är olämpligt, försöka klarlägga barnets inställning och redovisa den för rätten. Utredaren rekommenderas dock inte att pressa barnet att lämna synpunkter eller ta ställning i sak. Om utredningen avser flera barn, föreslås utredaren ge vart och ett av barnen möjlighet att komma till tals i enskilda samtal så att de kan uttrycka sina tankar och sin inställning oberoende av varandra. Därutöver bör det alltid kontrolleras att uppgifterna som barnet har lämnat har uppfattats korrekt.

I den enkätundersökning riktad till socialtjänsten som 2002-års vårdnadskommitté genomförde har de allra flesta kommuner svarat att samtal normalt förekommer från det att barnet är sex år. Vanligt är att två till tre samtal äger rum. I socialstyrelsens handbok rekommenderas utredare som bedömer att det är olämpligt att tala direkt med barnet, att istället samtala med personer som känner barnet. Av vårdnadskommitténs enkätundersökning framkom att de mindre barnens situation belyses genom att utredaren träffar barnet hos fadern och modern vid hembesök och genom samtal med förskolepersonal. Samspelet mellan föräldrar och barn studeras då också. Kommittén konstaterar att det ibland brister i kompetensen hos utredarna och att det är nödvändigt att handläggarna får utbildning i att hålla samtal med barn på barns villkor och att tolka barns uttryckssätt. Dessutom konstaterar utredningen att olika utredningsmetoder behöver utvecklas.

Utredaren kan dessutom intervjua referenspersoner det vill säga personer som genom sin professionella roll känner barnet väl, exempelvis skolpersonal. Intervjun med referenspersonen föreslås i socialstyrelsens handbok vara inriktad på barnets fysiska och psykiska hälsa och utveckling och referenspersonens bild av relationer och samspel mellan barnet och respektive förälder. Referenspersonen bör informeras om att uttalandena kommer att ingå i utredningen som en del i underlaget för tingsrättens beslut. Utredaren rekommenderas också att låta referenspersonen ta del av och godkänna det nedskrivna och sammanfattade utsagan.

I handboken rekommenderas utredaren att avsluta utredningen med att erbjuda föräldrarna ett avslutande samtal, enskilt eller tillsammans, för att sammanfatta vad som har kommit fram och vilka bedömningar och förslag till beslut som kommer att lämnas till tingsrätten. Om det inte är olämpligt, föreslås även att utredaren erbjuder barnet ett avslutande samtal för att informera barnet om vad utredaren har kommit fram till i utredningen.

Resultaten från utredningen ska redovisas i en rapport som inges till tingsrätten. Av socialstyrelsens handbok framgår att av rapporten bör det framgå vilka personer ärendet avser, vad ärendet gäller, de juridiska förhållandena för barnet avseende vårdnad, boende och umgänge, de faktiska förhållandena vad gäller barnets boende och umgänge och om barnet har sär-

skilda insatser. Utredaren föreslås också redovisa när utredningen påbörjades och avslutades, antalet samtal med föräldrar och barn, när och var samtalen ägde rum samt i vilka konstellationer samt vilka referenspersoner som har medverkat och deras relation till barnet eller föräldrarna. Utredaren rekommenderas också att redovisa om det finns brister i utredningen, exempelvis om någon av föräldrarna eller barnet inte har medverkat.

Tingsrätten ska fatta beslut i vårdnads-, boende och umgägesfrågan utifrån barnets bästa. Därför rekommenderas utredaren att utöver ovanstående mera faktabetonade uppgifter kortfattat beskriva de yttre förhållanden under vilka barnet lever och dess fysiska och psykiska hälsa samt omsorgsbehov. Beskrivningen bör ta sin utgångspunkt i en sammanfattning av de uppgifter som föräldrar, referenspersoner har lämnat och registeruppgifter samt barnets egen beskrivning av sin situation. Utredaren rekommenderas också beskriva sin egen bild av barnet. I de fall utredaren inte har haft någon kontakt med barnet, bör orsaken till detta redovisas. Om det är olämpligt att klarlägga barnets inställning, bör detta liksom skälen till det anges.

I socialstyrelsens handbok rekommenderas utredaren också att ge en kortfattad beskrivning av de yttre förhållanden under vilka föräldrarna lever samt en beskrivning av respektive förälders möjligheter att tillgodose barnets behov och deras samarbetsförmåga. Även föräldrarnas egen beskrivning av sina levnadsförhållanden och sin omsorgsförmåga och hur detta har inverkat och kan komma att inverka på barnet bör redovisas. Utredaren rekommenderas också att redovisa om någon av föräldrarna har en livsföring eller lider av en funktionsnedsättning som kan inverka på omsorgsförmågan. Det kan exempelvis röra sig om missbruk, psykisk ohälsa, våldsbänagenhet eller kriminalitet. Om någon eller båda föräldrarna inte har medverkat i utredningen, bör orsaken till det redovisas. Utredaren rekommenderas också att kortfattat redovisa vad varje referensperson har sagt. Om en referensperson skulle kunna betraktas som jävig, exempelvis på grund av släktskap eller vänskap, bör detta redovisas.

I analysen av utredningsmaterialet rekommenderas utredaren att beakta eventuella riktlinjer från tingsrätten och att i sin bedömning särskilt lyfta fram eventuella risker för barnet eller närstående, barnets behov av en nära kontakt med båda föräldrarna, barnets känslomässiga anknytning och relation till respektive förälder och barnets inställning. Dessutom föreslås utredaren att redovisa föräldrarnas möjligheter att tillgodose barnets behov och rättigheter, föräldrarnas vilja och förmåga att samarbeta i frågor som rör barnet. Utredaren uppmanas också att redovisa sin bedömning av föräldrarnas förmåga att hålla barnet utanför sina konflikter, deras förmåga att skilja på egna behov och barnets samt att prioritera barnets behov framför sina egna och övriga individuella förhållanden, t.ex. om barnet har behov av särskilt stöd och respektive förälders lämplighet som vårdnadshavare, boförälder eller umgägesförälder. Om utredningen omfattar flera barn, bör utredaren redovisa sin bedömning avseende varje barn.

Enligt FB 6:19 ska den som verkställer utredningen lämna förslag till beslut, om det inte är olämpligt. Utredarens rekommendation till beslut ska vara väl motiverad och bör följas av en konsekvensbeskrivning dvs. utredaren bör föra ett resonemang om vad olika alternativ kan innebära för barnet på kort och lång sikt. Om utredningen omfattar flera barn, bör utredaren redovisa förslag till beslut för varje barn.

En kartläggning av vårdnadsutredningar från slutet av 1990-talet har visat att utredningarnas form och innehåll varierar mellan kommunerna och mellan enskilda utredare.¹²⁵ Förutsättningen för ett väl avvägt beslut i tingsrätt är en bra utredning med en kvalificerad riskbedömning, vilket förutsätter att beslutsfattaren har tillgång till rätt sakkunnig kompetens samt relevant och fullgod information. Anna Kaldal menar i sin avhandling att förutsättningarna för att uppfylla kravet på ett fullgott beslutsunderlag är begränsade och anser att socialnämnden därför bör ha samma utredningsmöjligheter i vårdnads mål som i LVU-mål. Därigenom skulle varierande grader av rättsliga risknivåer kunna införas och barns skydd utökas i handläggningen av vårdnads mål.¹²⁷ Kaldals resultat får stöd i den första utvärderingen av Barnahusverksamheten. Där framkom att en majoritet av de barn som misstänktes ha varit utsatta för brott hade en släktrelation till den misstänkta gärningspersonen. Det var företrädesvis pappor (32 %), följt av mammor (18 %) och föräldrarna tillsammans (10 %) som var misstänkta gärningspersoner.

BARNAVÅRDSUTREDNING

Av socialtjänstlagen 11:1 framgår att socialnämnden har en skyldighet att inleda utredning av vad som genom ansökan eller på annat sätt har kommit till nämndens kännedom och som kan föranleda en åtgärd från nämnden. Om utredningen rör ett ingripande till skydd eller stöd för ett barn får nämnden för att bedöma behovet av insatser konsultera sakkunniga samt i övrigt ta de kontakter som behövs. Innan yttranden inhämtas ska dock behovet av åtgärden nog prövas (FL § 13). Den som berörs av utredningen ska underrättas om att utredning inleds. Utredningen ska också bredvidas så att inte någon utsätts för onödigt skada eller olägenhet. Utredningen ska inte heller göras mer omfattande än vad som är motiverat och den ska bedrivas skyndsamt. Utredningen ska vara slutförd inom 4 månader. Utredningstiden kan dock förlängas om särskilda skäl föreligger. För att genomföra barnavårdsutredningar använder kommunerna metoden BBIC (barnets bästa i centrum). Central i metoden är den s.k. BBIC-triangeln. En triangel, vilkens tre sidor har huvudrubrikerna: barnets behov, föräldrars förmåga samt familj och miljö, som sedan bryts ner i ytterligare variabler. Socialstyrelsens syfte med att utveckla metoden BBIC var att stärka barnperspektivet i den

sociala barnvården genom att erbjuda kommunerna metodstöd, utbildning och därefter licensiering. I princip samtliga kommuner använder idag metoden BBIC, vilket bidragit till en standardiserad och strukturerad handläggning samt ett nationellt arbetssätt. Socialstyrelsens målsättning med att erbjuda BBIC som stöd var att kvalitetssäkra utredningsförfarandet och stärka rättssäkerheten.¹²⁷

ETT GENUSPERSPEKTIV PÅ HANDLÄGGNINGEN AV VÅRDNADSKONFLIKTER

Med begreppet genus menas vanligtvis det socialt och kulturellt skapade könet, exempelvis vad som anses vara kvinnligt och manligt eller föreställningen om mamma och pappa. Det har i olika sammanhang framförts att domstol tar ovidkommande hänsyn till föreställningar om genus när vårdnadstvister avgörs. Exempelvis har det anförts att domstol ställer olika krav på mammor och pappor avseende bedömningen av deras förmåga att tillgodose barnets bästa.

Ann-Margret Pierrou har undersökt familjerättens bedömning av barnets bästa och föräldraförmåga utifrån ett genusperspektiv.¹²⁸ Undersökningens resultat indikerar att rådande samhällsnormer avseende mamma- och papparollen får genomslag i familjerättens bedömningar av barnets bästa men undersökningen visar också att skälet till att en förälder föreslås som vårdnadshavare är antingen att den andra föräldern har utövat våld eller att hänsyn har tagits till barnets åsikt. Av undersökningen framkommer också att det företrädesvis är pappor som anses ha en bristande föräldraförmåga på grund av psykisk ohälsa, missbruk och ett våldsamt beteende. Resultaten från Johanna Schiratzkis undersökning av hovrätternas bedömning av mammors och pappors förmåga att tillgodose sitt barns bästa pekar i samma riktning som Pierrous resultat. Schiratzki påvisar att hovrätterna inte tar ovidkommande hänsyn till genus i sina bedömningar av barnets bästa. Däremot anser hovrätten vanligtvis att den förälder som har tagit huvudansvaret för barnet före separationen, är den förälder som är mest kvalificerad att tillgodose barnets bästa. Schiratzkis undersökning visar dessutom att en förutsättning för att pappor ska ha framgång i en vårdnadstvist är att mamman inte förmår leva upp till den rådande stereotypa föreställningen om mammarollen. Utgången i vårdnads mål kan således inte förklaras med att rättsordningen eller att enskilda domare är mamma- eller pappavänliga utan att det är tidigare faktiskt omsorgsansvar som faller avgörandet. Undersökningen visar också att bedömningen av en förälders förmåga att tillgodose barnets bästa varierar beroende på om föräldern är boendeförälder alternativt vårdnadshavare eller inte. En boendeförälder eller ensam vårdnadshavare åläggs ett betydligt större ansvar för barnets säkerhet, välfärd och umgänge med den andre föräldern än en förälder som inte bor med barnet eller som saknar juridiskt vårdnadsansvar för barnet.¹²⁹

125. Rejmer 2003. 126. Kaldal 2010. 127. Socialstyrelsen, Grundbok; Barns behov i centrum (BBIC), 2006.

128. FoU Rapport 2010 : 1, Gävleborg, Ann-Margret Pierrou "Undersökning av bedömning av barnets bästa och föräldraförmåga ur ett genusperspektiv vid Familjerätten"

129. Schiratzki 2008, s 136ff.

Referenslista

Litteratur

Aubert, Vilhelm (1989). *Continuity and development in law and society*. Oslo: Norwegian University Press.

Hansson, Kjell (2001). *Familjebehandling på goda grunder. En forskningsbaserad översikt. Centrum för utvärdering av socialt arbete*. Växjö: Gothia Förlag

Hydén, Margareta & Hydén, Lars-Christer (2002). *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldrarskapet*. 1. utg. Stockholm: Natur och kultur

Kaldal, Anna (2010). *Parallella processer: en rättsvetenskaplig studie av riskbedömningar i vårdnads- och LVU-mål*. Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2010

Ottosen, Mai Heide (2006). *In the name of The Father, The Child and The Holy Genes*. Acta Sociologica, vol. 49 nr 1, s. 29-46.

Rejmer, Annika (2003). *Vårdnadstvister: en rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa*. Lund: Socioologiska institutionen, Lunds universitet

Rejmer, Annika (2011). *Medling som alternativ tvistelösning på familjerättens område*. Sociology of Law, Lund University 2011, under tryckning

Rooth, Kari. (2009) Delrapport BIFF 3. *Barn i Föräldrars Fokus*. Södertälje.

Schiratzki, Johanna (2008). *Mamma och pappa inför rätta*. Uppsala: Iustus

Schiratzki, Johanna (2010). *Barnrättens grunder*. Lund: Studentlitteratur

Offentliga källor

Propositioner

- Prop. 1990/91:8 Vårdnad och umgänge
prop. 1997/98:7 Vårdnad, boende och umgänge
prop. 2005/06:99 Nya vårdnadsregler
Prop. 2005/06:117 Skydd för barn genom registrering av förmyndare i vägtrafikregistret, m.m
Prop. 2007/08:139 En modernare rättegång
Prop. 2009/10:192 Umgängesstöd och socialtjänstens förutsättningar att tala med barn

Statens offentliga utredningar

- SOU 1972:41 Familj och äktenskap I
SOU 1986:20 Barns behov och föräldrars rätt
SOU 1987:7 Barnets rätt 3. Om barn i vårdnadstvister – talerätt för barn
SOU 1995:79 Vårdnad, boende och umgänge
SOU 2005:43 Barnets bästa, föräldrars ansvar

Domstolsverket

Domstolsverket, Domstolsstatistik 2010, Tabell 1:4.

Socialstyrelsen

Socialstyrelsen (2003), ”Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt”. Lindesberg; Bergslagens Grafiska 2003.

Socialstyrelsen, Familjerätt 2010. Sveriges Officiella Statistik.

Socialstyrelsen (2011) Våld. Handbok om socialnämndens ansvar för våldsutsatta kvinnor och barn som bevittnat våld.

Statistiska centralbyrån

SCB, Skilsmässor och separationer – bakgrund och utveckling, Demografi med barn och familj 1995:1

FoU- rapporter

FoU Rapport 2010:1, Gävleborg, Ann-Margret Pierrou ”Undersökning av bedömning av barnets bästa och föräldraförmåga ur ett genusperspektiv vid Familjerätten”

A young girl with dark hair in two braids is sitting on a light-colored floor. She is wearing a dark long-sleeved shirt and blue jeans. She is resting her head on her knees, looking down thoughtfully. The background is a plain, light-colored wall.

Barns delaktighet i familjerättsliga processer

Karin Röbbäck

Det förra avsnittet handlade om handläggningsprocessen vid tvister om vårdnad, boende och umgänge. En del av den processen innebär att ta tillvara barns åsikter. Barns vilja har blivit en allt viktigare del i bedömningen av vad som är barns bästa. I förarbetena inför 2006 års reform av föräldrabalken understryks att barns vilja är särskilt viktig vid den prövning som ska göras i målet (Prop 2005/06:99, s 45; Socialstyrelsen 2006a). Sedan 1998 har också barns rätt att komma till tals fått en fristående placering från reglerna om barns bästa. Detta syftade till att markera att barnets vilja inte bara är en omständighet att beakta vid bedömningen av barns bästa utan ibland bör beaktas fristående från den bedömningen (Dahlstrand, 2004). Den här delen kommer att fördjupa diskussionen kring olika aspekter av barns delaktighet.

BARNES DELAKTIGHET I RÄTTSSYSTEMET

Rättssystemet har traditionellt sett varit tveksamt till att involvera barn i domstolsprocesser.¹³² Barnens synpunkter har bedömts, tolkats och filterats genom en rad olika yrkesgrupper, ofta ganska sent i processen efter att olika försök att hjälpa föräldrarna att komma överens har misslyckats.

I de fall barn får vara delaktiga blir barns vilja sällan avgörande, och betraktas ofta bara som en av många faktorer som kan påverka beslutet. Med tanke på att lagstiftningen skiljer sig åt i olika länder är dessa resultat förvånansvärt samstämmiga.¹³³

I det svenska systemet ska i första hand föräldrarna ta allt större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål i takt med barnets stigande ålder och utveckling.¹³⁴ I de fall föräldrarna inte kan komma överens har domstolen skyldighet att ta hänsyn till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad i sitt avgörande.¹³⁵ Trots en ökad betoning och skärpt lagstiftning om barns delaktighet visar forskningen att barn sällan får komma till tals i familjerättsliga processer.¹³⁵ Skrivningen i föräldrabalken, i likhet med Artikel 12 i Barnkonventionen och i flera andra länders lagstift-

ning, innehåller dock en möjlighet till överprövning av barns vilja genom bedömningen av barns bästa och en ambivalens i synsätt på barn. Genom skrivningen att det enskilda barnets "ålder och mognad" kan moderera vilken "vikt" som ska läggas vid barnets ord lämnas ett stort utrymme till avsteg från den generella rättigheten till delaktighet.¹³⁶ Varken Barnkonventionen eller svensk lag ger dock inte utrymme för myndigheter att avgöra om barnet ska höras eller inte. Barnets ålder och mognad ska ha betydelse först efter det att barnet fått uttrycka sin mening, och när myndigheten prövar i vad mån barnets vilja ska tillmätas betydelse i beslutet.¹³⁷ Genom den dubbeltydiga skrivningen i lagstiftningen hänskjuts avgörandet om barns kompetens till enskilda beslutsfattare, och de uppskjutna avgörandena kan rentav (och ironiskt nog) komma att lägga ambivalensen på axlarna på barn.¹³⁸ Ambivalens mellan olika synsätt på barn har internationellt formulerats som en spänning mellan en välfärdsprincip och en rättighetsprincip,¹³⁹ och kan även beskrivas som ett behovsorienterat respektive kompetensorienterat synsätt på barn.¹⁴⁰ Eriksson och Näsman kallar detta en spänning mellan en omsorgsdiskurs,¹⁴¹ där den vuxna har tolkningsföreträde att bedöma vad som i relation till barns behov är barns bästa, och en delaktighetsdiskurs som ser barnet som medborgare och därmed subjekt.¹⁴²

130. Prop 2005/06:99, s 45; Socialstyrelsen 2006a 131. Dahlstrand, 2004 132. King och Piper 1990, James & James 1999; Piper 1997, Trinder 1997 133. Crosby-Currie 1996; Fitzgerald 2002; Smart et al 2001; Taylor 2006; Dahlstrand 2004; Rejmer 2003; Singer 2000; se även Barnombudsmannen 2009) 134. FB 6 kap. § 11

135. Dahlstrand 2004; Rejmer 2003; Singer 2000; se även Barnombudsmannen 2009 136. Lee 1999, s 456 137. Mattsson 1998, s. 56 138. Lee 1999, s 455

139. se t.ex. Neale 2002 140. Singer 2001 141. Diskurser kan sägas representera ett bestämt sätt att tala om och uppfatta den sociala världen. För en utförligare diskussion, se t.ex. Winther Jørgensen och Phillips (2000). 142. Eriksson & Näsman 2007, 2009

För att möjliggöra barns rätt till delaktighet måste vi vuxna se till att skydda barn så att de utifrån en trygg position kan vara delaktiga i frågor som berör dem (Mayall 2000). Med andra ord bör man också tala om hur ett delaktighets- och ett omsorgsperspektiv kan förenas, så att barn görs delaktiga utan att risken för utsatthet glöms bort, eller omvänt, att utsattheten hindrar dem från att komma till tals.

TEORI OM BARNS DELAKTIGHET

I teoretiska diskussioner om barns delaktighet har flera olika modeller använts, varav den mest inflytelserika modellen är Roger Harts delaktighetssteg.¹⁴³ Modellen har använts inom en mängd områden¹⁴⁴ och har modifierats och vidareutvecklats av andra forskare.¹⁴⁵ Hart delar in barns delaktighet i åtta olika nivåer, eller steg. De första tre stegen omfattar bara skenbar delaktighet, följt av fem steg för barns egentliga deltagande. Flera svenska forskare skriver med inspiration av Harts steg om barns delaktighet i det svenska familjerättsliga systemet.¹⁴⁶

I de fall barn alls får vara deltagare, diskuteras nedan tre nivåer av barns deltagande i familjerättsliga processer, som är;

1. barn som informanter (barn får komma till tals)
2. barn som medaktör (barns vilja tas i beaktande)
3. barn som aktörer (där barns vilja blir avgörande för beslut)

vilka i princip är desamma som Harts första tre steg av egentligt deltagande.

INFORMATION TILL OCH FRÅN BARN

Förändringar i familjen, liksom samhället i övrigt, uppfattas förstås olika av olika personer. Överlag verkar det som att barn värderar att deras föräldrar kommunicerar med dem om förändringar väldigt högt, men de är också mycket beroende av detsamma för att begripliggöra vad som händer med deras föräldrar och varför.¹⁴⁷ Det gäller inte bara frågor kring föräldrars skilsmässa och separation, utan även gällande t ex föräldrarnas arbetsförhållanden och familjens ekonomi,¹⁴⁸ samt i familjer där det förekommit våld och/eller missbruk.¹⁴⁹ Det är också viktigt för de vuxna att kommunicera med barnen om dessa olika typer av situationer och förändringar i familjen för att förstå barnens situation, utveckla insatser och för att ge dem stöd (se vidare nästa avsnitt).

Föräldrarnas separation innebär ofta en kris i familjen för såväl barn som föräldrar. Både barn och föräldrar beskriver att krisen och osäkerheten gör det

svårt, både att veta vad man ska berätta och vad man ska fråga om, och de beskriver också att de vill skydda den andre.¹⁵⁰ Men barnen betonar inte desto mindre starkt att de vill ha information och samråd om förändringarna i sin familj och deras framtida arrangemang kring boende och umgänge.¹⁵¹ Barns deltagande i dessa typer av familjeförändringar kopplas till ökad resiliens, välmående och förståelse.¹⁵²

Forskning om barns upplevelser, reaktioner och förståelse av föräldrars separation visar att barn är aktivt engagerade i att begripliggöra sina erfarenheter, att förhandla och bibehålla relationer, att anpassa sig till sitt nya familjearrangemang och hitta en mängd olika copingstrategier för det.¹⁵³ Barn rapporterar, föga förvånande, ett vitt skiftande spektrum av åsikter, erfarenheter och nivåer av tillfredsställelse. Vad som kan uppfattas som en stressfaktor i ett barns liv, kan ses som en positiv resurs i ett annat barns.¹⁵⁴ De flesta barn vill ha något att säga, men inte nödvändigtvis ta ansvar för beslutet, och de inser att kompromisser kan behövas. Det är lika viktigt att respektera det faktum att inte alla barn som inbjuds att delta kommer att vilja göra det, eftersom deras förmåga att delta skiljer sig från en önskan att delta.¹⁵⁵ Vissa barn föredrar gemensamma beslut med stödjande vuxna i processen kring familjens förändring i stället för att fatta självständiga beslut.¹⁵⁶ Denna process har beskrivits som "asymmetrisk ömsesidighet" som innebär att barn vill dela i ett utbyte av information och få sina åsikter respekterade, men vuxna ta ansvar för svåra beslut.¹⁵⁷ Det har dock visats att barn som är rädda för eller ogillar en viss förälder, eller har en negativ relation med dem, är mycket mer benägna att insistera på att de ska kunna göra ett självständigt val om umgänge och boende.¹⁵⁸

Forskning som direkt frågar barn om deras upplevelse av sina föräldrars separation har visat att när man "skyddar" dem från deltagande så bidrar bara detta ytterligare till deras smärta och förvirring.¹⁵⁹ Om ingen förklarar för barnen vad som händer kan de få mycket svårt med omställningen, och både besluten och livssituationen som sådan kan bli svårbegripliga för det berörda barnet.¹⁶⁰ Barn som inte får information om separationen är också mer benägna att drabbas av symtom som ångest, depression och uppförandestörning, samt att klandra sig själva för sina föräldrars separation.¹⁶¹ Alderson (2000) hävdar att barns deltagande i beslutsprocesser bör starta tidigt. Det anses ha många fördelar för utvecklingen av den personliga identiteten, moraliskt resonemang, kompetens, och ökar även barns tillfredsställelse kring resultatet av de beslut som fattas.¹⁶² Barns kunskap och förståelse för lagstiftningen, rättsväsendet och ordförståelse uppstår vanligen gradvis och beror på komplexiteten i de juridiska begreppen.¹⁶³ Många barn, liksom många vuxna, har ofullständiga kunskaper om juridiska processer vilket kan orsaka missförstånd och feltolkningar om rättssystemet.¹⁶⁴

143. Hart 1992; 1997. 144. se t.ex. Hallett och Prout 2003; Sinclair 2004; Eriksson och Näsman 2008. 145. se t.ex. Treseder 1997; Franklin 1997; Shier 2001

146. Dahlstrand 2004; Eriksson och Näsman 2007; 2008; Röbäck 2008; Röbäck och Höjer 2009. 147. Jensen och McKee, 2003; Morrow 1999; Taylor, Smith och Nairn 2001

148. se t ex McKee et al, 2003; Näsman 2003; Näsman och von Gerber 1996; Harju 2008. 149. Leira 1999; Cater och Överlien 2008; Näsman, Cater och Eriksson 2008

150. Robinson et al 2003. 151. Buchanan et al 2001; James & James, 1999; Neale, 2002; Cashmore 2003; Jensen och McKee, 2003. 152. Piper 2000; Pryor och Emery; Taylor 2006.

153. Robinson et al 2003; Moxnes 2003; Wade and Smart 2003; Berg 2003; Taylor 2006. 154. t.ex. en ny styvförälder) (Flowerdew and Neale 2003; Taylor 2006

155. Neale 2004; Piper 1997; Smart & Neale 2001. 156. Buchanan et al 2001; Gollop, Smith och Taylor; Morrow 1999; Neale 2002; Smith, Taylor och Tapp 2003; Trinder 1997

157. Smart & Neale 2000. 158. Neale och Smart 2000; Eriksson och Näsman 2010. 159. Smart 2003; Smith, Taylor och Tapp 2003. 160. Smart 2003b; Eriksson och Näsman 2008

161. Wallerstein & Kelly 1980; Richards 1996; ev. fler ref. 162. Alderson 2000; Tapp 2000. 163. Maunsell, 1998. 164. Taylor 2006

I flera studier säger barn att de vet ganska lite om den rättsliga processen, men några säger att de vill bli bättre informerade om processen så att de kan få en större förståelse för vad som väntar.¹⁶⁵

En kanadensisk studie om 7-12 åriga barns kunskaper och resonemang om rättsliga frågor visar att när juridisk information presenteras på ett sätt som är relevant för dem personligen, ökar signifikant deras förståelse för rättsliga begrepp.¹⁶⁶ Den personliga relevansen var viktigast för de yngre barnen som annars hade svårare att förstå abstrakta begrepp i lagstiftningen (ibid.).

Det är inte bara barns kunskaper kring delaktighet som måste byggas upp, utan även de vuxna (föräldrar och personal) behöver stöd, utbildning och resurser för att utveckla samarbetet med barn.¹⁶⁷ I samband med förändringar i familjen, bör samråd med barn vara en pågående process snarare än enstaka händelser.¹⁶⁸ Det möjliggör också en utveckling av rapporteringen, och tillit innan utbyte av känslig information. Barn behöver möjligheter att ställa frågor, ta emot, bedöma och sprida information, utvärdera alternativ, och överväga både kort- och långsiktiga intressen om de ska förstå innebörden av deras förändrade omständigheter.¹⁶⁹ Vidare måste man ägna en viss eftertanke kring bruket av rättsliga intervjuer med barn eftersom dessa i regel endast innebär enstaka möten – även om barnet med största sannolikhet kommer att ha möjligheter att träffa andra specialister också.¹⁷⁰

Förhållandet mellan barn och professionella är viktigt eftersom barn föredrar att samarbeta med yrkesverksamma som är vänliga, tillitsfulla, respektfullt och barn-fokuserade, och som gör det enkelt för dem att prata.¹⁷¹ Barn som har haft samtal med professionella på familjerätten kring föräldrarnas separation, känner sig dock ofta förvirrade eller osäkra på vem de har talat med och vilken roll de professionella har i processen.¹⁷²

I en svensk studie beskrivs olika mönster för professionellas bemötande av barn.¹⁷³ De tydligaste mönstren är beskyddade barn, där utredarna skapar ett mycket begränsat utrymme för delaktighet i utredningsprocessen, och en grupp barn som beskrivs som diskvalificerad vuxen, där barnet beskyddas i utredningsprocessen kombinerat med ett mer vuxenorienterat förhållningssätt i själva samtalen.¹⁷⁴

BARNES RÄTT ATT KOMMA TILL TALS OCH BARNES BÄSTA

Flera forskare skriver att även små barn kan ge meningsfulla bidrag i skilsmässoprocesser.¹⁷⁵ De senaste förändringarna i vår svenska lagstiftning betonar också att även yngre barn ska involveras mer aktivt.¹⁷⁶ Forskning har visat att små barn i än mindre utsträckning får komma till tals. Jeanette Sundhall (2008) beskriver i sin forskning att små barn oftare blir framställda som objekt, genom att observeras snarare än att få frågor. Barnens materiella och känslomässiga status, samt

relationer till föräldrarna, bedöms av utredare. De allra minsta barnen i Sundhalls studie beskrevs samtliga som trygga, glada och icke-rädda barn, vilket får konsekvensen att föräldern framstår som tillräckligt bra.¹⁷⁸

Man kan säga att det finns ett dubbelt syfte med att låta barn få vara delaktiga och beskriva sin inställning i familjerättsliga mål.¹⁷⁹ Å ena sidan är syftet att låta barnet få komma till tals och göra sin röst hörd i processen. Å andra sidan kan barns inställning och beskrivning säga något om deras situation, vilket är viktig information för att bedöma barnets bästa.

Trots de positiva effekterna av deltagande för barns utveckling och välbefinnande, blir barn sällan hörda om föräldrarnas separation, särskilt när deras föräldrar är överens om arrangemangen efter separationen.¹⁸⁰ I fall där barn har fått komma till tals kan deras röst även försvinna ur fokus igen om föräldrarna kommer överens sent i processen.¹⁸¹

I rättsliga domar om vårdnad, boende och umgänge, är det än mer sällan som barns vilja redovisas. Rätten kan med andra ord veta om barnets inställning, men väljer att varken redovisa eller explicit beakta barnets vilja i beslutet. Även familjerättssekreterarna kan i sin utredning välja att inte beskriva barnets röst explicit utan istället väva in den i sin bedömning, låta barnet hamna i skymundan i utredningstexten, eller på andra sätt osynliggöra barnets röst genom hur texten formuleras. Anna Kaldal (2010) beskriver skillnader i professionellas hanterande av barns vilja i vårdnads- mål, sociala mål och brottmål. Högsta domstolen i ett flertal fall har tagit upp och diskuterat samtalsmetodik och presentationsteknik i brottmål, men en sådan diskussion inte verkar ha intresserat domstolen vad gäller varken vårdnadsmålen eller sociala (LVU) mål.

Forskning har visat att rätten inte har lagt någon stor vikt vid att barnet kan vara utsatt för våld, övergrepp, föräldrarnas missbruk och annan omsorgssvikt i vårdnads- mål. Sedan 2006 ska dock rätten särskilt beakta risken för att barn riskerar att fara illa. Ibland är det barnen själva som genom sina utsagor beskriver att de befinner sig i en utsatt situation. Även av den anledningen är det viktigt att barn görs delaktiga i processen. Dessutom visar forskning att utsatta barn mår bättre om de får hjälp att sätta ord på och få sina upplevelser bekräftade.¹⁸²

Med tanke på det dubbla syftet med samtalen med barnen, kan det å ena sidan vara viktigt att veta barnets inställning till den aktuella frågan, vilket å andra sidan kan ge de vuxna information om barnets situation och eventuella utsatthet. Om barn "villkorar" sin vilja, t ex genom att säga att han/hon vill umgås med pappa, om han är nykter då, så borde rätten rimligtvis göra en bedömning av såväl barnets inställning till umgänget,

165. Fitzgerald och Graham 2003; Eriksson och Näsman 2007 166. Peterson-Badali et al 1997 167. Shier 2001 168. Chisholm; Neale 2002 169. Chisholm; Smart 1999; Smith et al 2003 170. Tapp 2000 171. Taylor et al 2000; Smith et al 2003 172. Neale 2002; O'Quigley; Piper 2000; Pruett & Jackson 1999; Smith et al 173. Eriksson och Näsman 2009 174. Eriksson och Näsman 2009, s26-27 175. Smart et al. 2001; Smith et al. 2003 176. SOU 2005:43, prop. 2005/2006:99, Socialstyrelsen 2006a 177. Barnombudsmannen 2002; Sundhall 2008 178. Sundhall 2008, s 117 179. Landberg 2011 180. Cashmore; Chisholm 1999; O'Quigley 2000; Piper 2000; Smart et al 2001 181. Höjer och Röback 2007 182. Leira 1990

liksom barnets eventuella utsatthet för en missbrukande förälder.¹⁸³

Möjligheter för barn att uttrycka sin syn på föräldrarnas separation och bidra till beslutsfattandet i familjen och juridiska processer har öppnats upp på senare tid då större erkännande har getts för att främja synliggörande och delaktighet för barn.¹⁸⁴ Ett exempel är barn-inkluderande medling, som kort beskrivs i nästa avsnitt.

BEDÖMNING AV BARNES VILJA

I nästa steg på barnets delaktighetstrappa står bedömningen av barns vilja. En vanlig invändning för att inte låta barn komma till tals eller ta deras vilja i beaktande är att de inte uppnått tillräcklig ålder och mognad. Den tidigare uttalade åldersgränsen på 12 år verkar haft ett starkt begränsande inverkan på såväl barn rätt att komma till tals och att få sin vilja beaktad.

Någon djupare beskrivning av det mer subjektiva begreppet barns mognad verkar sällan föras.¹⁸⁵ På Nya Zeeland finns sedan 2004 inte längre ålder och mognadskriteriet för bedömning av barnens åsikter. Istället måste eventuella synpunkter från ett barn (antingen direkt eller genom en representant) beaktas, även om ålder och mognad fortsätter att ha betydelse som faktorer i domstolens bedömning av den vikt som skall knytas till de åsikter som ett barn. Lagstiftningen kräver också att familjerättsliga beslut ska vara specifika för det speciella barnets särskilda omständigheter och ta hänsyn till barnets känsla av/uppfattning om tid.¹⁸⁶

En annan vanlig invändning mot att ta barnets vilja i beaktande är att barnen då anses få ta ett för stort, negativt ansvar i föräldrarnas konflikt.¹⁸⁷ Vidare skriver 2002 års Vårnadskommitté att det även funnits en tendens hos domstolarna att ställa alltför stora krav på att barnet ska ha uttryckt en bestämd uppfattning för att de ska beakta barnets inställning,¹⁸⁸ vilket också framgått som krav i NJA 1988 s 448. Detta krav gäller alltså inte längre, utan barnets mer allmänna synpunkter ska beaktas.¹⁸⁹

Professionellas beskrivningar i text kan som tidigare nämnts göra stor skillnad i hur rätten bedömer barns inställning och situation. Språket i utredningarna kan vara mycket viktigt för de domare som ska döma i

dessa fall. Beskrivningar av barnen som opålitliga intervjuobjekt, ovilliga att medverka, eller okunniga om omständigheterna som ligger till grund för rättens beslut (t ex om våld som förekommit) kan bidra till att undergräva barnets vilja.¹⁹⁰ Vidare ifrågasätts vad som kan anses vara barnets ”verkliga vilja”, som särskilt ifrågasätts när barnen uppger att de inte vill träffa den andre föräldern.¹⁹¹ I samband med en sådan diskussion diskuteras huruvida någon av föräldrarna (oftast mamman) har påverkat barnet att inte träffa den andre föräldern. Det ställs ibland även krav från rätten på att barnets förmodade skäl till varför de uttrycker sin vilja på ett speciellt sätt ska vara ”tillräckligt” starka eller tydliga för att de alls ska tas i beaktande.¹⁹² Barns synpunkter riskerar också att diskvalificeras mot bakgrund av rådande presumtioner om vad vuxna tycker är barnets bästa.¹⁹³

BESLUT I ENLIGHET MED BARNES BÄSTA

Att barns röster får en avgörande roll för besluten är ytterligare en nivå av barns delaktighet. Det verkar som antalet fall där barns vilja får vara avgörande för beslutet är väldigt få. En svensk studie om barn i verkställighet av boende- och umgängestvister beskriver att antalet barn vars vilja redovisas i domar inte verkar ha ökat, men däremot har de barn som väl får komma till tals verkar ha fått större inflytande på beslutet.¹⁹⁴

I Sverige är det oftast föräldrarna som får ta ansvar för att förklara besluten för barnen. På Nya Zeeland har även detta ändrats på senare år. Om ombud (eller annan person som företräder ett barn) finns för barnet måste han/hon vidta alla rimliga åtgärder för att säkerställa att betydelsen av besluten förklaras för barnet i den omfattning, på ett sätt och på ett språk som barnet förstår. Ett antal domare har personligen börjat förklara sina beslut för barnen. Ytterligare en skillnad i förhållande till barns delaktighet på Nya Zeeland är att barn som är 16 år eller äldre och som är föremål för ett familjerättsligt domstolsbeslut, numera själv kan vända sig till domstol kring frågor om umgänge, för att få beslutet prövat. Ett barn som förfarandet gäller (eller är part i målet) kan också överklaga till Högsta domstolen.¹⁹⁵

183. se vidare Höjer och Röbbäck 2007; Röbbäck 2008. 184. Cashmore 2003. 185. Bertilsson 2005; Dahlstrand 2004; Höjer och Röbbäck 2007. 186. Taylor 2006. 187. Barnombudsmannen 2000/2001; Eriksson 2003; James och James 2004; Piper 2000; Röbbäck 2008; Smith et al 2003; Sundhall 2008; Taylor och Fitzgerald 2005. 188. SOU 2005:43, s 212. 189. Schiratzki, 2008; se även Prop 2005/06:99, s 45. 190. Eriksson och Näsman 2008; Mattsson 1998; Sundhall 2008. 191. Röbbäck och Höjer 2009; Eriksson 2003; James och James 1999; Ottosen 2006; Taylor och Fitzgerald 2005. 192. Höjer och Röbbäck 2007. 193. Neale 2002; Piper 1997; 2000; Roche 1996; Trinder 1997; Rejmer 2003. 194. Röbbäck 2011. 195. Taylor 2006.

A close-up, profile view of a young girl with light brown hair, looking out a window. She has a colorful clip in her hair and is wearing a white t-shirt. The background shows a window frame and a view of the outdoors.

Insatser för barn och föräldrar

Maria Eriksson

Även om det länge funnits olika insatser med syfte att hjälpa föräldrar att lösa konflikter eller att stödja barn vars föräldrar är i konflikt är utvärderingsforskningen på området relativt ”ung”. Färska översikter över olika program och metaanalyser av befintliga studier ger ett stöd till fortsatt utveckling av området. Det vetenskapliga stödet för enskilda program och modeller är dock relativt svagt. Den här delen av kunskapsöversikten ger exempel på centrala frågor internationellt i forskningen om insatser för barn och föräldrar i svåra vårdnads- och umgängestvister. Det diskuterar också några exempel på den metodutveckling som pågår i Sverige idag.

EN INSATSKEDJA MED OLIKA NIVÅER AV HJÄLP

Föregående avsnitt behandlar frågan om barns delaktighet och rätt att komma till tals. Även när det gäller stöd och hjälp är barns delaktighet en viktig fråga (se Eriksson och Näsman, 2011).

Barn i svåra vårdnads- och umgängestvister kan ha en erfarenhet av maktlöshet, underordning och vuxna som inte ser och bekräftar barnet. Det gäller inte minst om det också finns andra problem i barnets familj utöver tvisten, som exempelvis missbruk eller våld.

En brist på delaktighet under en familjerättslig utredning kan förstärka dessa negativa upplevelser, och barns bild av sig själva och av vuxenvärlden som de upplevelserna ger upphov till.

Brist på delaktighet bidrar då till dessa barns utsatthet. Delaktighet däremot kan förmedla en bild av att världen kan vara annorlunda och att barn kan respekteras och få handlingsmöjligheter. Med hjälp av Aron Antonovskys salutogena perspektiv (1993) kan man uttrycka det som att delaktighet i en utredning kan bidra till barns utveckling av en känsla av sammanhang. Känslan av sammanhang består av tre dimensioner: begriplighet, hanterbarhet och mening. I familjer där barnen är utsatta på olika sätt försvåras utvecklingen av känslan av sammanhang. Därmed blir det viktigt att alla vuxna som möter utsatta barn gör vad vi kan för att inte förvärra situationen, utan i stället gör vad vi kan för att deras situation ska bli mer begriplig, hanterbar och meningsfull.

Därmed kan en ”insatskedja” för barn i svåra vårdnads- och umgängeskonflikter formuleras på följande sätt (jfr Broberg m. fl. 2010). För att kunna ge barn rätt hjälp och stöd behöver man veta om det är vårdnads- och umgängeskonflikten som är det huvudsakliga problemet, eller om finns annan problematik som barnet också behöver hjälp med.

Därför blir den första nivån av insatser screening och

bedömning av problemen i familjen. Den andra nivån av stöd och hjälp är att dessa barn får ett bemötande som bekräftar deras utsatta situation och stärker deras känsla av sammanhang. Denna typ av ”insats” är något alla barn i dessa tvister behöver och strategier för att öka barnens delaktighet är en central del av hjälpen. Den tredje nivån utgörs av stödinsatser särskilt inriktade på barn i den här situationen, som exempelvis en stödgrupp för barn med skilda eller separerade föräldrar. Den fjärde nivån utgörs av specialiserat stöd för de barn som utvecklat egna svårigheter på grund av den situation de befinner sig i.

Medan nivå ett till tre i första hand består av preventiva insatser som syftar till att skydda och underlätta för barnen samt förhindra att de utvecklar svårigheter senare i livet, består den fjärde nivån av insatser för barn med egen problematik. Man skulle också kunna formulera det som att medan insatser på nivå tre försöker hantera det lidande de här barnen är utsatta för, så handlar nivå fyra om kliniska problem (jfr Amato, 2010).

Det är möjligt att formulera en liknande kedja av insatser för barnens föräldrar. Den första nivån blir då också screening och bedömning av hur föräldrarnas problem ser ut. En andra nivå skulle vara insatser som fångar upp föräldrar tidigt i processen för att förebygga att konflikter fördjupas. På den tredje nivån finns dels olika medlingsinsatser som ska hjälpa föräldrar som redan utvecklat en konflikt att komma överens, dels insatser som ska hjälpa föräldrar att fokusera på och stödja sina barn på ett bättre sätt. Den fjärde nivån utgörs av insatser i fall där medling, föräldragrupper och liknande inte är tillräckligt, utan annan och mer långtgående hjälp behövs.

OLIKA TYPER AV FALL MED ”HÖG KONFLIKTNIVÅ”

I forskningen om svåra vårdnads- och umgängeskonflikter har det framhållits att både i rättsliga sammanhang och bland utredare och medlare har termen ”hög konflikt” använts för många – och i grunden olika – typer av problem. Diskussionerna om vad som ka-

raktäriserar fall av hög konfliktnivå och hur dessa ska hanteras har också varit teoridriven och ibland har det empiriska underlaget varit ganska begränsat. Det finns därför ett behov av mer forskning för att differentiera bilden av tvister med hög konfliktnivå och de insatser som behövs för att hantera dem.

Med utgångspunkt i hur frågan om hög konflikt hanterats i familjerättstvister i Kanada föreslår ett par forskare att man bör göra skillnad på tvister som i grunden handlar om dålig kommunikation mellan föräldrarna, de som handlar om våld i nära relationer, och de som handlar om ett barns alienering från en förälder.¹⁹⁶ I och med att dessa ärenden handlar om i grunden olika problematik behöver de hanteras på olika sätt, det vill säga vilken insats det kan bli fråga om beror på vilken problematik "konflikten" grundar sig i.

En nyckelfråga i bedömningen av vilken typ av ärende det är fråga om är att utesluta att grundproblematiken handlar om våld eller övergrepp. En historia av våld kan komma till uttryck både i form av dålig kommunikation och i form av ett barns avståndstagande från en förälder (såväl en våldsutövande förälder som en utsatt förälder eller förälder som inte skyddat mot övergrepp). Det är också viktigt att fånga upp om finns andra typer av problem, som missbruk exempelvis.

BEDÖMNINGAR AV KONFLIKTNIVÅ OCH FÖRÄLDRASAMARBETE

I utvärderingar av insatser för föräldrar i tvist har olika bedömningsstöd och bedömningsinstrument använts för att ge en systematisk bild av bland annat det gemensamma föräldraskapet och konfliktnivå, vilket kan vara till hjälp även i bedömningen av lämpliga stöd och hjälpinsatser.¹⁹⁷ Det kan till exempel handla om bedömningar av:

- Styrkan i föräldraskapsalliansen, det vill säga den aspekt av relationen som har fokus på det gemensamma föräldraskapet (till skillnad från parrelationen)
- Närheten i barn-förälderrelationen
- Graden av konflikt mellan föräldrarna mer generellt under och efter parrelationen
- Graden av konflikt rörande vårdnad, boende, umgänge
- Grad av känslomässig anknytning till partnern

Förenklat kan man säga att ju lägre grad av föräldraskapsallians och närhet i barn-förälderrelationen, och ju högre grad av allmän konfliktnivå, konfliktnivå rörande de familjerättsliga frågorna, och grad av känslomässig anknytning till partnern, desto större är sannolikheten att föräldern/paret behöver hjälp för att hantera konflikten. Här blir frågan om man ska i stället för att försöka med exempelvis samarbetssamtal ska gå direkt på mer ingripande insatser (se nedan), för att skydda barnen så mycket som möjligt och förhindra att konflikten förvärras.

BEDÖMNINGAR I ÄRENDEN MED VÅLD

Även när det gäller ärenden där det förekommit våld behövs systematiska bedömningar. Idag pågår ett utvecklingsarbete i Sverige både när det gäller bedömningar av utsatthet och skyddsbehov för våldsutsatta kvinnor och barn som upplevt våld, och när det gäller riskbedömningar i familjerättsammanhang (se t.ex. Socialstyrelsen, 2009). Både när det gäller förarbetena till dagens lagstiftning¹⁹⁸ och i litteraturen om riskbedömningar i familjerättsliga sammanhang har fokus tenderat att hamna på våldsutövaren och risken för upprepade våldshandlingar (jfr t.ex. Austin 2001). Något som inte diskuteras lika ingående är hur bedömningen kan inkludera barns upplevelser och röster om våld. När det gäller familjerätt handlar riskbedömningar också om att se olika möjligheter att ordna vårdnad, boende och umgänge på ett betryggande och positivt sätt för barnets bästa. Till den bedömning som ingår i detta hör inte bara att bedöma risken för att barn åter utsätts för våldsupplevelser utan också att bedöma risken för att barnen far illa av vårdnads- och umgängesarrangemang på grund av att de inte återhämtat sig från de våldsupplevelser de redan haft. Kunskap om barnets våldsupplevelser och om våldets konsekvenser för barnet är alltså avgörande för bedömningar av lämpliga insatser.

Man kan formulera det som att om det förekommit våld räcker det inte med riskbedömning i betydelsen säkerhetsbedömning, utan att det även krävs en trygghetsbedömning med fokus på barnets upplevelse och behov.

Här bör ingå en bedömning som kan fånga upp om barnet har utvecklat egna problem på grund av våldet, exempelvis symptom på posttraumatisk stress. Finns den problematiken ställer det helt andra krav såväl på hjälpen till barnet som på föräldrarnas förmåga att stödja barnets återhämtning, i synnerhet den våldsutövande förälderns förmåga. Bedömningar av risk och föräldraförmåga måste med andra ord sättas i relation till barnets behov (jfr Socialstyrelsen 2006. Se även American Psychological Association, 2010).

INSATSER INRIKTADE PÅ FÖRÄLDRAR

Om det grundläggande problemet handlar om exempelvis våld eller missbruk kan det i första hand vara aktuellt med insatser som är inriktad på den problematiken. Dessa behandlas inte här, utan här handlar det om olika insatser som är utvecklade för att hantera just vårdnads- och umgängeskonflikter som det huvudsakliga problemet.

MEDLING OCH FÖRÄLDRAUTBILDNING

Den vanligaste typen av hjälp riktad till föräldrar är samarbetssamtal, som är en svensk variant av det som i internationella sammanhang omtalas som medling. De svenska samarbetssamtalen finns dokumenterade på flera olika sätt (t.ex. Hydén, 2000) men någon större effektstudie har inte genomförts i Sverige. Därmed vet

196. Birnbaum och Bala, 2009 197. jfr Jacobs och Jaffe, 2010 198. SOU 2005:43

vi lite om hur effektiva dessa samtal är när det gäller att åstadkomma överenskommelser, hur länge effekterna sitter i, för vilka föräldrapar de inte fungerar så bra, eller i vilken grad samarbetssamtal är ett lämpligt sätt att fånga upp och förebygga fall med hög konfliktnivå.

En färsk metaanalys av olika studier av medling internationellt ger en försiktigt positiv bild när det handlar om medlingens positiva effekter för de föräldrar som får den typen av insats.¹⁹⁹ Det har dock konstaterats att medling inte är lika effektiv när det gäller hög-konflikt par.²⁰⁰ När det gäller våld kan det vara värt att notera att på många håll avråds från medling i dessa ärenden.²⁰¹ Därför utesluter en del studier om medlingens effekter ärenden med våld.²⁰² Det betyder att kunskapsunderlaget om effekterna är ännu mer osäkert när det gäller den kategorin föräldrapar.

Det finns också empiriska studier som pekar på att medlare ofta misslyckas med att uppmärksamma ärenden där det förekommer våld, kanske så ofta som i hälften av fallen där detta faktiskt är ett problem.²⁰³ Det handlar både om att de screeningsinstrument som används inte är tillräckligt bra, att den lösnings- och framtidsorienterade inriktningen i medlingen flyttar fokus bort från historien med våld, samt om att tvistiga ärenden med våld kan vara väldigt komplexa och att det är svårt för medlare att hålla kvar fokus på våldet.

Om våldet inte uppmärksammas leder medlingen till negativa konsekvensen för offren för våld, vilket också dokumenterats i en svensk studie som tar upp av våldsutsatta kvinnors dåliga "förhandlingsläge" familjerättsliga tvister och samarbetssamtal.²⁰⁴

Forskningen pekar därmed på behovet av en tillräckligt utvecklad metodik för att uppräcka våld respektive för att följa upp konsekvenserna av medlingen. Vid uppföljningen måste fokus ligga på de utsattas säkerhet och hälsa.

I Sverige har det gjorts en del försök att utveckla metodiken i samarbetssamtal i fall där det förekommit våld. Ett exempel är den modell som utvecklats i Gävle kommun. Modellen bygger screening av ärenden för att upptäcka och kartlägga våld, ett stöd för att bedöma risk och grad av maktobalans i relationen, samt en differentiering av typen av samtal. Ju högre risk och ju större maktobalansen är, desto mer säkerhetsinriktad blir uppläggningsen av samtalet och desto mer kontroll tar samtalsledaren över själva samtalssituationen. I för svåra fall avråds från samarbetssamtal överhuvudtaget.²⁰⁵ Någon effektutvärdering av modellen finns än så länge inte.

I både forskning och policydiskussioner har det hävdats att rättsprocessens uppläggning med två parter med varsitt ombud bidrar till att konflikter mellan föräldrarna förvärras. För att i stället motverka konflikter och bidra till lösningar har man i Norge utvecklat en modell för familjettvister inriktad på konflikt och försoning.²⁰⁶

Modellen innebär att rättens aktörer – inklusive motsvarigheten till familjerätten och partnerernas ombud – aktivt försöker bidra till att hjälpa föräldrarna att komma överens. Arbetet är framtids- och lösningsorienterat och läggs upp som en process där det finns utrymme för föräldrarna att pröva hur olika överenskommelser fungerar i praktiken. Så långt tycks arbetssättet bidra till mindre utvecklade konflikter och mer långsiktigt hållbara överenskommelser mellan föräldrar samt färre återkommande tvister. I Sverige pågår för närvarande ett utvecklingsarbete där den här modellen prövas, bland annat på Södertörn.²⁰⁷

Det är värt att notera att domare som prövat på konflikt- och försoningsmodellen påpekar att ärenden med våld innebär en särskild utmaning i det här arbetet.²⁰⁸ Även vid en medlingsinriktad modell för rättsprocessen har rätten ett ansvar för att se till att ärendet blir utrett tillräckligt så att barnets bästa tillvaratas.²⁰⁹ Rekommendationen är också att i de ärenden där modellen inte verkar vara en framkomlig väg (exempelvis med hänsyn till barnet bästa) bör processen avslutas snabbt och rätten hantera tvisten genom en dom.

En annan typ av insats som tidigt ska fånga upp föräldrar och förebygga tvister är utbildning för separerande föräldrar.

I Sverige är detta inte en så stor fråga, men bland annat i USA är det relativt vanligt med obligatoriska kurser för separerande föräldrar. Insatsen kan definieras som just en kortare föräldrautbildning med syfte att lära föräldrar hur de kan reducera barnens exponering för konflikter, hur de kan hålla barnen utanför konflikten och inte dra in dem som mellanhand och så vidare, samt att bidra till positivt samarbete mellan föräldrarna.²¹⁰ En metaanalys av effektstudier av domstolsanknutna föräldrautbildningar i USA och Kanada tyder på att den här typen av insats kan förbättra föräldrarnas och barnens välbefinnande och förebygga nya tvister. Det finns dock en hel del metodologiska brister i existerande studier: de bygger oftast på självrapportering (det vill säga förändringar har inte bekräftats genom exempelvis observation), det är korta uppföljningstider och det finns få randomiserade studier (för att programmen ofta är obligatoriska). Resultaten ska alltså tolkas med viss försiktighet. Det har också påpekats att det behövs en mer nyanserad bild av vad det är som föräldrautbildningar och andra föräldraprogram förändrar: till exempel om det är fördelningen av tid mellan föräldrar, mönster i utövandet av ett gemensamt föräldraskap, eller enskilda föräldrars föräldraförmåga.²¹¹

Sedan några år tillbaka finns svenska motsvarigheter till den här typen av föräldrautbildningar.

Ett exempel är BIFF- Barn i Föräldrars Fokus som vänder sig till föräldrar i vårdnads- och umgängeskonflikt.²¹² BIFF- modellen innebär en kortare gruppinsats (tre tillfällen) och den består dels av pedagogiska inslag, dels gruppamtal.

199. Shaw, 2010. Jfr Kelly, 2004. 200. Jacobs och Jaffe, 2010. 201. jfr Socialstyrelsen, 2003. 202. Shaw, 2010). 203. t.ex. Johnson m.fl. 2005. 204. Ekbrand, 2006. 205. se Gävle kommun, 2005. 206. se Rönbeck, 2006. 207. Se Barn i svår vårdnadskonflikt efter föräldrarnas separation, <http://www.fou-sodertorn.se/index.php?id=234> [2011-03-21]. 208. Kristensen, 2006. 209. Heggdal, 2006:19. 210. se Fackrell m.fl., 2011. 211. se Sigal m.fl., 2011. 212. Ekblom, 2008.

Gruppen har tre syften: att inge föräldrarna hopp, att synliggöra barnets behov och situation, och att arbeta med frågan ”vad kan jag som förälder göra för att underlätta för mitt barn”.

I grupperna ligger fokus på barnen och hur de påverkas av att ha föräldrar som befinner sig i en familjerättslig tvist. Tanken är att föräldrarna både ska få kunskap och ges möjlighet att reflektera över hur de kan stödja sitt barn. Ett viktigt redskap i arbetet är just att föräldrarna möter andra föräldrar med liknande erfarenheter. Gruppen träffas tre gånger, mammor och pappor i olika grupper. Modellen har utvärderats genom synpunkter från föräldrar och gruppleddare.²¹³ Någon effektstudie finns än så länge inte.

INSATSER RIKTADE DIREKT TILL BARN

Ytterst är insatser inriktade på föräldrar visserligen ett slags indirekta hjälpsatser för barnen. Det är dock viktigt att även utveckla insatser riktade direkt till barn.

INFORMATION OCH ÅTERKOPPLING

Av inledningen av det här avsnittet framgår att försök att öka barns delaktighet är en del av en första nivå av hjälp till barnen. Den information, dialog och återkoppling barnet erbjuds i eller i anslutning till utredande samtal eller rättsprocessen (se avsnittet om delaktighet, om återkoppling i Nya Zeeland) kan i sig göra det lättare för barnet att förstå sin situation (begriplighet) och göra den mer förutsägbar (hanterbar).

Ökad delaktighet kan alltså öka barns möjligheter att förstå och hantera sin situation. Den kan också förmedla mening genom att barnen upplever att de som personer har betydelse och att deras deltagande behövs och är respekterat. Om delaktigheten också omfattar ett utrymme för fokus på barnens egna frågor kan den också bidra till ökad begriplighet – och dessutom skapa utrymme för kunskap om teman som vuxna kanske inte tänkt på att fråga om.

BARNINKLUDERANDE MEDLING

En annan typ av insats som också hör hemma på den här nivån är olika modeller för att involvera barn mer direkt i medling. Ett exempel från Australien är barn-inkluderande medling (child-inclusive mediation) där barnet får komma till tals med hjälp av en särskild samtalspart som också fungerar som barnets företrädare i medlingsprocessen.²¹⁴

Den kan närmast beskrivas som en specialiserad medlingsmodell där den teoretiska basen utgörs av anknytnings- och utvecklingspsykologi. Målet är att hjälpa föräldrar att återskapa och säkra en känslomässigt stabil bas för sina barn efter separationen/skilsmissan. Arbetssättet bygger på en noggrann utvärdering av föräldrarnas förmåga och lämpligheten i att arbeta barn-inkluderande, möten med och bedömning av barnet av en oberoende specialist, följt av en dialog mellan föräldrarna, barnspecialisten och medlaren. Dialogen fokuserar de specifika utvecklingsmässiga och känslomässiga behov som barnet har. Medlingsproces-

sen fortsätter sedan med den här dialogen som utgångspunkt. Poängen är att det här arbetssättet går ett steg längre än att göra medlingsprocessen barncentrerad i barns frånvaro. I stället inkluderas barnets åsikter och behov, om än indirekt genom barnspecialisten/barnets företrädare.²¹⁵ Forskningen pekar på att en sådan inkludering av barnen kan ha en positiv effekt på deras hälsa och välbefinnande efter skilsmässor och separationer.²¹⁶ En viktig förutsättning är dock att inte inkluderingen av barn ökar pressen på dem.

Barn-inkluderande medling är idag ett väletablerat arbetssätt i Australien, och vissa förespråkar ett sådant arbetssätt även i fall där det finns en historia av våld.²¹⁷ Om arbetssättet ska användas även i dessa fall ställs dock särskilda krav på specialistkunskaper om just våld i nära relationer, krav på säkerhetsarbetet kring barnen, bedömningarna av såväl föräldrarnas lämplighet för barn-inkluderande arbete, barnets behov, risk och säkerhet, och så vidare.

STÖDGRUPPER FÖR BARN

På nästa nivå av insatser återfinns stödinsatser särskilt utarbetade för barn med separerade föräldrar och/eller föräldrar som befinner sig i en vårdnads- eller umgängeskongflikt. Den vanligaste formen av stöd är någon form av gruppinsats. Grupperna har oftast en pedagogisk inriktning och syftar till att hjälpa barn att hantera de känslor som är förknippade med konflikten mellan föräldrarna, stödja barnens copingstrategier, hjälpa dem att anpassa sig till de förändringar som skilsmässan eller separationen innebär, att ge information och normalisera barnens upplevelser av föräldrarnas konflikt.

Än så länge är effekterna av den här typen av program inte så beforskade.²¹⁸ Därmed har förhållandevis lite forskningsbaserad kunskap om för vilka barn den här typen av insats är tillräcklig och vilka barn som behöver en mer utvecklad hjälp.

I Sverige finns sedan ett antal år tillbaka liknande modeller för barngrupper och där ”Skilda Världar” kanske är den mest spridda.²¹⁹ Modellen Skilda Världar består dels av 10 träffar i barngruppen med olika teman samt en återträff, dels av vissa kontakter med barnens föräldrar, enskilt och i grupp vid föräldraträffar. Än så länge finns ingen effektutvärdering av modellen eller av den här typen av stödgrupper.

NÄR INFORMATION OCH STÖD INTE RÄCKER?

Medan stödgrupper för barn alltså vuxit fram på olika håll i landet är det fortfarande oklart i vilken mån det finns stöd och hjälp för barn som behöver mer hjälp, för att de utvecklat en egen problematik på grund av föräldrarnas konflikt (exempelvis beteendeproblem). Här krävs sannolikt en barn- och ungdomspsykiatrisk kompetens.

213. Nyberg och Åkerlund, 2008. 214. McIntosh m. fl., 2007. 215. För en mer utvecklad beskrivning, se <http://www.aifs.gov.au/afrc/pubs/issues/issues1/issues1.pdf>, eller på svenska: <http://www.sfsr.se/index.php?special=articles&id=13>. 216. McIntosh, 2007. 217. t.ex. Shea Hart, 2009. 218. Pollet, 2009. 219. Andersson och Grane 2006; 2008.

Referenslista

Litteratur

- AFCC Task Force on Parenting Coordination (2006). Guidelines for Parenting Coordination, *Family Court Review* 44 (1), s. 164-181.
- Amato, P. R. (2010). Research on Divorce: Continuing Trends and New Developments, *Journal of Marriage and Family* 72 (June), s. 650-666.
- American Psychological Association (2010). Guidelines for Child Custody Evaluations in Family Law Proceedings, *American Psychologist* 65 (9), s. 863-867.
- Andersson, B. & Grane, B. (2006). "Mina föräldrar är skilda" Om gruppverksamhet för barn med skilda föräldrar. Stockholm: BRIS
- Andersson, B. & Grane, B. (2008). "Skilda Världar" – en gruppverksamhet för barn till skilda föräldrar, i Forinder, U. & Hagborg, E. (red.) Stödgrupper för barn och ungdomar. Lund: Studentlitteratur, s. 165-182.
- Antonovsky, A. (1993). Hälans mysterium. Stockholm: Natur och Kultur.
- Austin, W. G. (2001) Partner violence and risk assessment in child custody evaluations, *Family Court Review* 39 (4), s. 483-496.
- Barsky, A. E. (2011). Parenting Coordination: The Risks of a Hybrid Conflict Resolution Process, *Negotiation Journal* 27 (1), s. 7-27.
- Birnbaum, R. & Bala, N. (2010). Toward the Differentiation of High-Conflict families: An Analysis of Social Science Research and Canadian Case Law, *Family Court Review* 48(3), s. 403-416.
- Bream, V., & Buchanan, A. (2003). Distress among children whose separated or divorced parents cannot agree arrangements for them. *British Journal of Social Work*, 33(2), 227-238.
doi:10.1093/bjsw/33.2.227.
- Briere, J. (1996). Trauma Symptom
- Broberg, A., Almqvist, K., Almqvist, L., Axberg, U., Cater, Å. K., Eriksson, M., med Forssell, A., Grip, Ka., Iversen, C., Sharifi, U. (2010). Stöd till barn som upplevt våld mot mamma. Preliminära resultat från en nationell utvärdering. Göteborg: Göteborgs universitet, Psykologiska institutionen.
- Coates, C. A., Deutsch, R., Starnes, H., Sullivan, M. J., Sydlik, B. (2004). Parenting Coordination for High-Conflict Families, *Family Court Review* 42 (2), s. 246-262.
- Dalton, C., Carbon, S., & Olesen, N. (2003). High conflict divorce, violence, and abuse: implications for custody and visitation decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 54(4), 11-33.
doi:10.1111/j.1755-6988.2003.tb00084.x.
- Ekbom, I. (2008). Barn i Föräldrars Fokus. En utbildning för mammor och pappor som befinner sig i familjerättsliga konflikter. Stockholm: Rädda Barnen
- Ekbrand, H. (2006). Separationer och mäns våld mot kvinnor. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Eriksson, M. & Dahlkild-Öhman, G. (2008). Motstridiga förståelser av risk och riskbedömningar i familjerättsammanhang, i Eriksson, M., Cater, Å. K., Dahlkild-Öhman, G., Näsman, E. (red.) Barns röster om våld – att tolka och förstå. Malmö: Gleerups,
- Eriksson, M. & Näsman, E. (2011). När barn som upplevt våld möter socialtjänsten – om barns perspektiv, delaktighet och giltiggörande. Stockholm: Gothia.
- Fackrell, T. A., Hawkins, a. J., Kay, N. M. (2011). How Effective are Court-Affiliated Divorcing Parents Education Programs? A Meta-Analytic Study, *Family Court Review* 49 (1), s. 107-119.
- Gävle kommun (2005). Våld i nära relationer och samarbetsamtal. Ett metodutvecklingsprojekt vid Familjerätten i Gävle. Gävle: Gävle Kommun, Kvalitet & Uppföljning, 2005:10 [http://epi.gavle.se/gk/t_sida.aspx?id=9051]
- Heggdal, H. (2006). Saksbehandling etter de nye saksbehandlingsreglene i barneloven ved Oslo tingrett, i Rettsmøter under saksforberedelsen i barnefordelingsaker. Oslo: Domstoladministrasjonen, Rapport 1/2006, s.16-19.
- Hydén, M. (2000). Samarbetsamtal – socialt arbete med föräldrar. Stockholm: Socialstyrelsen, SoS-rapport 2000:7.
- Jacobs, N. & Jaffe, R. (2010). Investigating the Efficacy of CoMeT, a New Mediation Model for High-Conflict Separating Parents, *The American Journal of Family Therapy* 38 (?), s. 16-31.
- Jaffe, P. G., Crooks, C. V., & Poisson, S. E. (2003). Common misconceptions in addressing domestic violence in child custody disputes. *Juvenile and Family Court Journal*, 54(4), 57-67.
doi:10.1111/j.1755-6988.2003.tb00086.x.
- Johnson, N. E., Saccuzzo, D. P, Koen, W. J. (2005). Child Custody Mediation in Cases of Domestic Violence: Empirical Evidence of a Failure to Protect, *Violence Against Women* 11 (8), s. 1022-1053.
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's Adjustment following divorce: risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52(4), 352-362. doi:10.1111/j.1741-3729.2003.00352.x.
- Kelly, J. B. (2004). Family Mediation Research: Is There Empirical Support for the Field?, *Conflict Resolution Quarterly* 22 (1-2), 3-35.

- Kristensen, M. F. (2006). Saksbehandling etter de nye saksbehandlingsreglene i barneloven ved Trondheim tingrett, i Rettsmøter under saksforberedelsen i barnefordelingssaker. Oslo: Domstoladministrasjonen, Rapport 1/2006, s.12-15.
- McIntosh, J. E., Wells, Y. D., Long, C. M. (2007). Child-focused and child inclusive Family Law dispute resolution: One year findings from a prospective study of outcomes, *Journal of Family Studies*, 13 (1), s. 8-25.
- Nyberg, E. & Åkerlund, E-M. (2008). BIFF – Barn i Föräldrars Fokus - en hjälp till föräldrar i vårdnadstvist att fokusera på barnet. En utvärdering av föräldrautbildningen BIFF – Barn i Föräldrars Fokus. Tullinge: FoU Södertörn.
- Pollet, S. L. (2009). A Nationwide Survey of Programs for Children of Divorcing and Separating Parents, *Family Court Review* 47 (3), s. 523-543.
- Rønbeck, K. (2006). Fra konflikt til forsoning – Barnefordeling i et rettsbasert forsøksprosjekt, i Domstoladministrasjonen, Rettsmøter under saksforberedelsen i barnefordelingssaker. Oslo: Domstoladministrasjonen, Rapport 1/2006, s. 4-11.
- Shaw, L. A. (2010). Divorce Mediation Outcome Research: A Meta-Analysis, *Conflict Resolution Quarterly*, 27 (4), s. 447-467.
- Shea Hart, A. (2009). Child-Inclusive Mediation in Cases of Domestic Violence in Australia, *Conflict Resolution Quarterly* 27 (1), s. 3-26.
- Sigal, A., Sandler, I., Wolchik, S., Braver, S. (2011). Do Parent Education Programs Promote healthy Postdivorce parenting? Critical Distinctions and a Review of the Evidence, *Family Court Review*, 49 (1), s. 120-139.

Offentliga källor

Statens offentliga utredningar

SOU 2005:43 Vårdnad – boende – umgänge: Barnets bästa, föräldrars ansvar. Betänkande av 2002 års vårdnadskommitté. Stockholm: Fritzes.

Socialstyrelsen

Socialstyrelsen (2006) Grundbok. Barns behov i centrum (BBIC). Stockholm: Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen (2009). Socialtjänstens arbete med våldsutsatta kvinnor och deras barn. Utveckling och prövning av standardiserade bedömningsinstrument. Slutrapport till regeringen 1 december 2009. Stockholm: Socialstyrelsen.

Websidor

Australian Family Relationships Clearinghouse, <http://www.aifs.gov.au/afrc/> [2011-03-21]

Barn i svår vårdnadskonflikt efter föräldrarnas separation, <http://www.fou-sodertorn.se/index.php?id=234> [2011-03-21]

Caring Dads Program, <http://www.caringdadsprogram.com/> [2011-03-21]

Department of Justice, Canada, <http://www.justice.gc.ca/> [2011-03-21]

http://www.justice.gc.ca/eng/pi/fcy-fea/lib-bib/rep-rap/2001/2001_7/toc-tdm.html#tc

The Family Mediation Centre, <http://www.mediation.com.au/home.html> [2011-03-21]

Familjerättssocionomernas riksförening, <http://www.sfsr.se/> [2011-03-21]

National Family Mediation, <http://www.nfm.org.uk/> [2011-03-21]

BILAGA 1

Domstolens handläggning – samförståndslösning

Annika Rejmer

Målsättningen med 2006 års reform av föräldrabalken var att stärka barnperspektivet och barnets bästa genom att underlätta för föräldrar att komma överens genom olika medlande insatser. Till grund för reformen låg lagstiftarens antaganden om att samförståndslösningar skapar förutsättningar för att bilägga konflikter snabbare och därmed billigare samt att samförståndslösningar är mera hållbara eftersom föräldrarna aktivt medverkar till att bilägga konflikten.¹ Lagstiftaren antog därutöver att det, nästan alltid, är bäst för barn om föräldrar kommer överens, eftersom en samförståndslösning ansågs bidra till att skapa förutsättningar för barnet att behålla en nära och god kontakt med båda föräldrarna.² Det har gått nio år sedan reformen genomfördes. Under denna period har antalet vårdnads mål i domstol ökat med drygt femtio procent.³ Mot denna bakgrund finns det skäl att ifrågasätta vilket stöd lagstiftaren hade för satsningen på medlande insatser.

Lagstiftarens antaganden om samförståndslösningar har stöd i den internationella forskningen. Exempelvis finns stöd för att familjemedling, som ges i ett tidigt skede, minskar antalet stämningar i domstol,⁴ och att konflikterna biläggs snabbare. Det finns också stöd för att familjemedling leder till fler överenskommelser och en bibehållen gemensam vårdnad samt fler nöjda föräldrar, i synnerhet pappor.⁵ Det kan förklaras av att familjemedling ger föräldrarna möjlighet att behålla kontrollen över konfliktlösningen. Tidigare studier visar också att familjemedling bidrar till att pappors delaktighet i sina barns liv ökar och att denna ökning består upp till tolv år efter separationen.⁶ Det finns också vetenskapligt stöd för att det föreligger ett samband mellan barns psykiska problem och föräldrarrelationen. Ju bättre fungerande föräldrarrelation desto färre barn med psykiska problem. Det saknas dock stöd för att familjemedling i sig bidrar till att minska psykisk ohälsa hos barn och föräldrar.⁷

Det finns sammanfattningsvis forskning som visar att familjemedling är en fungerande metod för att lösa familjerättsliga konflikter. Resultaten är dock inte villkorslösa. Av tidigare forskning framgår därutöver att en framgångsrik familjemedling förutsätter utbildade och erfarna medlare. Dessutom visar tidigare forskning att chanserna för en framgångsrik medling ökar om föräldrarna får hjälp i ett tidigt skede av separationsprocessen och om medlingen pågår under en längre period.⁸

MODELLER FÖR MEDLING

Det finns ett flertal olika modeller för att medla i mellanmänniska konflikter.⁹ Gemensamt för samtliga är att en neutral medlare leder en frivillig förhandling mellan två parter som är i konflikt med varandra med målsättningen att de ska nå en överenskommelse. Målsättningen med medlingen är att parterna ska nå en överenskommelse som de upplever som en ”winwin” situation. Medlarens uppgift är att underlätta och

1. Prop. 2004/05:131 s 211. 2. Prop. 2005/06:99 s. 62f. 3. Se, www.domstolsverket.se 4. Emery & Wyrer 1987, 1991. 5. Emery et al 1991. 6. Kelly 2004. 7. Emery 1995. 8. Kelly 2004. 9. Lindell 2000, s 78f.

stödja en förhandling mellan parterna där konflikter identifieras, diskuteras och biläggs. Medlaren utövar således inte någon makt över parterna och får inte styra över innehållet i överenskommelsen.¹⁰ Själva tillvägagångssättet kan indelas i olika faser; medlarens introduktion, parternas öppningsanförande, insamling av information, identifikation av konflikter, generering av lösningsförslag, förhandling, överenskommelse och avslutning.¹¹ Vanligtvis träffas parterna fysiskt under medlingen. Mötet mellan parterna kan ha ett pedagogiskt syfte eftersom parterna får tillfälle att lära sig ett hövligt och känslomässigt distanserat sätt att förhålla sig till och förhandla med varandra.

Med begreppet familjemedling avses vanligtvis medling i konflikter som rör bodelning, underhåll, vårdnad, boende och umgänge om gemensamma barn.¹² Familjemedling har samma struktur som medling generell sett.¹³ Att medlaren inte får utöva något inflytande över innehållet i en eventuell överenskommelse mellan parterna kan emellertid vara problematiskt om medlingen i familjekonflikter sker i offentlig regi eftersom såväl barnkonventionen som nationell lagstiftning föreskriver att barnets bästa ska vara överordnat föräldrarnas intressen. Om föräldrarna har förmågan att sätta barnets behov före sina egna är kanske föräldrarnas överenskommelse bäst för barnet. Om överenskommelsen däremot har fokus på att få till stånd en lösning som föräldrarna upplever som rättvis kan det vara mera tveksamt om lösningen kan anses vara till barnets bästa.

För att kunna styra och påverka föräldrars överenskommelser så att barnkonventionen och den nationella lagstiftningens intentioner uppfylls har hybrider av familjemedling utvecklats. Att barnet bästa ska vara vägledande har bidragit till att det i exempelvis i Australien har utvecklats två modeller för medling som tar sin utgångspunkt i barnkonventionen. I modellerna har kravet på medlarens neutralitet tonats ned så att medlaren aktivt kan facilitera föräldrarna mot en lösning som sätter barnets bästa i fokus. I den ena modellen, den s.k. barnfokuserade modellen tas utgångspunkt i barnkonventionen artikel 3 om barnets bästa, vilket innebär att barnets behov ska beaktas under medlingen. I den andra modellen, den s.k. barninkluderande modellen, tas utgångspunkt i både artikel 3 och 12. I artikel 12 föreskrivs barns rätt att komma till tals i frågor som berör dem. Den barninkluderande modellen går därigenom ett steg längre genom att barnet under medlingen får komma till tals om sin livssituation. Genomförda utvärderingar visar att båda modellerna leder till en reducering av föräldrarnas konfliktnivå men att den barninkluderande modellen därutöver bidrar till att förbättra föräldrarnas relation och därigenom deras föräldraförmåga och barnets känslomässiga välbefinnande.¹⁴

Inom familjemedlingen ses det inte som ett misslyckande om föräldrar återkommer för att omförhandla en tidigare överenskommelse. Det betraktas snarare som naturligt eftersom barnets behov av föräldrarna förändras över tid.¹⁵ Överenskommelser kring barns

vårdnad, boende och umgänge skiljer sig dessutom från den gängse avtalstanken eftersom den rör en tredje part, barnet, som inte behöver ha samma intention eller vilja att uppfylla föräldrarnas överenskommelse.¹⁶

Familjemedling har gett upphov till ett flertal kontroverser. Exempelvis har bristen på utbildning i medling och det faktum att titeln medlare är oskyddad varit föremål för diskussioner. Vidare har det förts diskussioner om vilken profession som har bäst förutsättningar för att medla i familjekonflikter, jurister eller beteendevetare. En annan kontrovers har rört medling i privat och offentlig regi. Domare är ofta framgångsrika medlare genom att de får parterna att uppnå överenskommelser. Vissa menar att detta kommer sig av att domstolsanknutna medlare har en fördel av att ha domstolssystemets auktoritet i ryggen men överenskommelsernas hållbarhet har ifrågasatts. Andra kontroverser har handlat om familjemedling ska vara obligatorisk eller frivillig och om och när medling är olämplig.¹⁷

Exempelvis har flera forskare påtalat olämpligheten i att använda medling då maktbalansen mellan parterna är ojämn och då våld har förekommit.¹⁸

SAMFÖRSTÅNDSLÖSNING

Genom 2006 års reform av föräldrabalken infördes medling i tingsrättens handläggning av vårdnadsmål. Dels kan tingsrätten förordna en extern medlare, dels ska domaren som leder handläggningen av målet själv verka för en samförståndslösning. Bestämmelserna om domstols skyldighet att verka för samförståndslösningar i tvistemål återfinns i rättegångsbalken 42:6 p. 5 som stadgar att; utfärdas stämning, skall förberedelse i målet äga rum. Förberedelsen har till syfte att klarlägga om det finns förutsättningar för förlikning eller annan samförståndslösning. Av förarbetena till 2006 års reform framgår inte hur begreppet samförståndslösning ska tolkas. En definition av begreppet samförståndslösning lanserades i utredningen, "Medling, förlikning och andra samförståndslösningar" (SOU 2001:103, s 297). Den innebar att begreppet skulle ses som ett övergripande begrepp som täcker förlikningsförsök i såväl dispositiva som indispositiva civilrättsliga mål. Förslaget tycks dock inte ha fått något större genomslag. I kommentarer till RB 42:6 p 5 tolkas begreppet förlikning som överenskommelser i dispositiva frågor medan begreppet samförståndslösning tolkas som frivilliga överenskommelser i indispositiva frågor.¹⁹ Dispositiva frågor handläggs i mål där konflikten kan lösas genom att parterna gör upp i godo utan rättslig prövning. Indispositiva frågor handläggs däremot i mål som kräver en rättslig prövning. Om denna tolkning har accepterats eller inte är svårt att avgöra men vid en genomgång av när begreppet samförståndslösning används i rättskällorna framkommer att det endast är i samband med indispositiva vårdnadstvister. I en rättssociologisk enkätundersökning, från 2008,²⁰ riktad till domare vid tingsrätt framkom att domare generellt sett tolkar begreppet samförståndslösning som att de ska verka för att föräldrarna når ett gemensamt förhållningssätt till konflikten. Domarna menar att de ska

10. Lindell 2000, s 69f. 11. Lindell 2000, s 78f. 12. Emery 1995. 13. Emery 1995. 14. MacIntosh et al 2008. 15. Emery 1995. 16. Se Held 17. Emery 1995, Kelly 2004. 18. se ex Kelly 2002. 19. Se exempelvis se <http://www.westlaw.se>. 20. Enkäten besvarades av 60 domare verksamma vid 29 tingsrätter. Det innebär att företrädare för 60 procent av landets tingsrätter medverkade i undersökningen. Studien finansierades av Riksbankens Jubileumsfond.

verka för att föräldrarna ska vilja komma fram till en fungerande lösning. En domare formulerade sig så här; *jag ska förmå föräldrarna att bli ense om att de inte tycker lika och ändå förmå dem att se ett värde i att nå en överenskommelse*. Därutöver anser domarna att begreppet samförståndslösning inbegriper att föräldrarna kan acceptera att en samförståndslösning alltid är en kompromiss. Enligt domarna innebär det att de ska förmå föräldrarna att acceptera att inte någon av dem kommer att kunna få sin vilja igenom helt och hållet och att de måste ge avkall på sin ursprungliga uppfattning och tycka att det är acceptabelt.

DOMARES SKYLDIGHET ATT VERKA FÖR SAMFÖRSTÅNDSLÖSNINGAR

Domarnas skyldighet att ta upp frågan om förlikning och samförstånd med parterna regleras i RB 42:17:1 st. som föreskriver att rätten ska, om det är lämpligt med hänsyn till målets beskaffenhet och övriga omständigheter, verka för att parterna förlikas eller på annat sätt uppnår en samförståndslösning. Av resultaten från enkätundersökningen framgår att 20 procent av domarna inte alltid klarlägger förutsättningarna för att uppnå en samförståndslösning med motiveringen att konflikten, i detta skede, är för djup för att lösas i samförstånd. De domare som har utvecklat sitt svar menar att det är meningslöst att klarlägga förutsättningarna eftersom sam-

arbetssamtalet fyller samma funktion och att föräldrarnas stämning i tingsrätt visar att samarbetssamtalen har misslyckats och därmed saknas förutsättningar för en samförståndslösning. 80 procent av domarna uppger emellertid att de alltid klarlägger förutsättningarna för en samförståndslösning. I motiven till RB 42:17, finns ett tillvägagångssätt för förlikningsförfarandet beskrivet och där framgår att domare bör ta upp en diskussion om förlikning först då parterna är införstådda med det materiella rättsläget. Av motiven framgår också att domare inte bara förväntas döma i tvisten utan också till viss del fungera handlingsdirigerande. Avseende formerna för förlikning förespråkas att domarna ges stor frihet att agera. De bör exempelvis kunna påpeka för- och nackdelar med olika lösningar samt påtala om bevisningen förefaller otillräcklig.²¹ Enligt motiven ska det inte heller anses som otillbörligt om domare är aktiva och föreslår förlikningsuppgörelser.²² Motiven är skrivna innan begreppet samförståndslösning fördes in i lagstiftningen och ger således inte någon specifik vägledning avseende tillvägagångssättet för att uppnå samförståndslösningar. Av enkätsvaren framgår att domarna är överens om att deras huvudsakliga målsättningar med att verka för en samförståndslösning är att lösa föräldrarnas konflikt (95 procent) och förmå dem att ingå en samförståndslösning (92 procent).

21. prop. 1986/87:89 s 111-114. 22. Brolin, 2008, ss. 149-168

HUR UPPNÅS EN SAMFÖRSTÅNDSLÖSNING I DOMSTOL?

I enkätundersökningen ombads domarna att med egna ord beskriva sitt tillvägagångssätt för att klarlägga förutsättningarna för samförståndslösningar. Av svaren framgår att det är ett processorienterat arbete som kan indelas i olika faser;

- 1) probleminventering,
- 2) kartläggning av barnets behov,
- 3) kartläggning av alternativa lösningar,
- 4) förhandling
- 5) överenskommelse

Vanligtvis inleder domarna arbetet med att kartlägga bakgrunden till föräldrarnas problem utifrån vad som uppgivits i stämningsansökan och vad som framkommer i samtal under förberedelsen. Samtalen kan föras såväl enskilt som gemensamt. Domarna uppger att samtalen ofta förs i en ifrågasättande ton i syfte att få föräldrarna att sätta ord på sitt handlande och sina ståndpunkter. Några domare påpekar också att det kan vara lika viktigt att klarlägga vad föräldrarna är ense om som vad de är oense om. Därefter kartlägger domarna omständigheter som föräldrarna anser vara av vikt för barnet, exempelvis nuvarande boende, skolgång, ny familjebildning och syskon. För att reda ut barnets behov och önskemål ytterligare kan kontakt tas med BUP, förskola och skola.

Sedan börjar domaren utreda alternativa lösningar av konflikten. Det sker ofta genom att domaren har enskilda möten med föräldrarna för att klarlägga om de vill lösa konflikten genom en samförståndslösning, om parterna har ytterligare konflikter och om de kan och vill försöka tillgodose barnets behov. Om det finns förutsättningar för att uppnå en samförståndslösning inleder domaren därefter en förhandlingsfas. Resultaten från enkäten indikerar att tillvägagångssätten för att leda förhandlingen är individuella och varierande men det att det finns fyra dominerande sätt. Majoriteten av domarna uppger att de försöker få igång kommunikationen med och mellan föräldrarna. Flera domare poängterar vikten av att avsätta gott om tid för samtalen för att få igång kommunikationen mellan föräldrarna och att det är en fördel om föräldrarnas ombud inte är närvarande. Hälften av de domare som använder kommunikationsstrategin upplever att de ofta uppnår en lösning medan den andra hälften menar att den fungerar ibland.

En tredjedel av domarna uppger att de leder förhandlingen genom att argumenterar utifrån lagstiftningen. Vissa domare argumenterar utifrån att föräldrarna vet sitt barns bästa och att samförståndslösningar så gott som alltid är bäst för barnet. Domarna beskriver tillvägagångssättet som att de vädjar, tjarar, argumenterar eller föreläser om barnets bästa. Domarna menar att detta är en strategi som ofta leder till en lösning. Andra domare uppger att de leder förhandlingen genom att argumenterar utifrån domstolsprocessens nackdelar och konsekvenserna av olika lösningar. Hälften av domarna anser att de ofta uppnår

en samförståndslösning genom denna strategi medan den andra hälften menar att den fungerar ibland.

Nästan alla domare uppger att de, som ett led i att bilagga konflikten, remitterar föräldrarna till samarbets-samtal och att det ibland kan leda till en lösning. Däremot tycks det inte vara lika vanligt att externa medlare anlitas av tingsrätterna. Var fjärde domare svarar att de aldrig förordnar en extern medlare och motiverar sitt agerande med att föräldrarna inte är intresserade av medling, att de själva är lika bra på att medla, att det är svårt att få tag på medlare eller att medlare är dyra. Närmare 70 procent av domarna uppger emellertid att det ibland anlitas externa medlare på den egna tingsrätten med referens till en kollega som har utnyttjat denna möjlighet vid något eller några enstaka tillfällen.

Enligt domarna utarbetas en samförståndslösning av föräldrarna, ombuden och domaren tillsammans under domarens ledning. En majoritet av domarna (70 procent) uppger att föräldrabalkens bestämmelser utgör utgångspunkt för utformningen av samförståndslösningen men det uppfattas inte enbart som positivt, exempelvis uppger var tredje domare att lagstiftningen alltid begränsar antalet möjliga lösningar och varannan domare menar att regelverket ofta begränsar antalet möjliga lösningar. Det innebär att en majoritet av domarna menar att lagstiftningen begränsar utformningen av lösningen. Av överenskommelsen framgår vanligtvis vem av föräldrarna som ska göra vad och när. Resultatet indikerar att lagstiftningens krav på hänsyn till tredje part, det vill säga barnet och dess rättigheter och bästa upplevs som begränsande i arbetet med att bilägga föräldrarnas konflikt. I överenskommelsen regleras inte heller hur framtida tvister mellan föräldrarna ska lösas.

VILKA FÖRUTSÄTTNINGAR MÅSTE FÖRELIGGA FÖR ATT EN SAMFÖRSTÅNDSLÖSNING SKA KUNNA UPPNÅS?

Domarna tillfrågades också om vad som krävs för att nå en samförståndslösning. De menar att förklaringen till framgång finns såväl hos föräldrar, domare som domstolen som forum. Domarna lyfter exempelvis fram sambandet mellan föräldrarnas förväntningar på domstolen och deras kunskap om det materiella rättsläget som en viktig förutsättning för utfallet. En annan förutsättning är föräldrarnas vilja till att komma överens. Dessutom spelar konfliktens karaktär en roll, det vill säga om den är en intresse- eller värdekonflikt.²⁴ Därutöver anses själva handläggningsprocessen ha betydelse för utfallet. Domarna menar att tiden som handläggningen tar är en viktig faktor. Att ge föräldrarna tid för att "mogna" i sin konflikt och komma till insikt om sin egen roll i konflikten. Av betydelse är också om föräldrarna förstår att en samförståndslösning är en möjlighet att komma ut ur konflikten utan prestigeförlust. Domarna lyfter också fram sin egen roll och domstolens betydelse som forum, exempelvis att domstolen uppfattas som en objektiv institution med auktoritet. Flera av domarna påtalar och understryker att de genom 2006 års reform har fått en ny

23. Med en intressekonflikt avses att parterna tvistar om ett odelbart barn medan en värdekonflikt avser en tvist om parternas samarbets- och föräldraförmåga.

24. n=51 domare.

arbetsuppgift eftersom förlikning mellan tvistande parter upplevs som något annat än att verka för samförståndslösningar, där förlikning hänförs till att lösa intressekonflikter medan samförståndslösningar hänförs till att lösa värdekonflikter. Denna förändring ses inte som positiv av alla domare. En domare svarar; *Jag har fått en ny arbetsuppgift, att fungera som kurator, men det har jag ingen utbildning för.*

Leder arbetet med att verka för samförståndslösningar till några resultat?

Av enkätundersökningen framgår att tingsrätterna generellt sett inte följer upp ingångna samförståndslösningar. Domarna har emellertid besvarat frågor om vilka resultat de upplever att deras arbete leder till. Av resultaten framgår att 40 procent av domarna upplever att deras arbete leder till att föräldrar ingår en överenskommelse. Däremot upplever endast 30 procent av domarna att deras arbete bidrar till att föräldrarna löser sin konflikt. Endast 20 procent av domarna uppger att de upplever att deras arbete leder till att föräldrarnas relation förbättras. Drygt hälften av domarna tror dock att en samförståndslösning kan leda till att barnet får möjlighet att behålla en relation till båda sina föräldrar. Domarna ombads också att uppskatta hur många av föräldraparen som återkommer till tingsrätten för att få hjälp med att lösa sin vårdnadstvist. I genomsnitt uppskattar domarna att 15 procent av föräldrarna återkommer.²³

Vilka för- och nackdelar ser domarna med att tingsrätten numera uttryckligen ska verka för samförståndslösningar i samband med vårdnadstvister?

Av enkätsvaren framgår att inte alla domare gör skillnad mellan förlikning och samförståndslösning. Exempelvis påtalar ett flertal domare att 2006 års reform av föräldrabalken och skyldigheten att verka för samförståndslösningar egentligen inte är något nytt eftersom de har haft skyldigheten att verka för förlikning sedan 1948. De domare som menar att det finns en skillnad har angett för- och nackdelar med att verka för samförståndslösningar. Fördelar med att att verka för samförståndslösningar som anförs är att barnet bästa är utgångspunkten och att föräldrarna får stöd för att hejda konfliktens eskalering och för att ta ett föräldraansvar i arbetet med att uppnå en samförståndslösning. Ytterligare fördelar som lyftes fram är att samförståndslösningar är mera hållbara än tradi-

tionella avgöranden och att de därmed överklagas i lägre utsträckning. De allra flesta domare uppger att de inte kan se några nackdelar med att verka för samförståndslösningar. Det finns dock domare som påpekar att arbetet med att verka för samförståndslösningar är något annat än förlikning och att de saknar kompetens för den typen av terapeutiskt och kurativt arbete. Andra nackdelar som påtalas är att det tar mycket tid i anspråk att verka för samförståndslösningar och därför är det en mindre effektiv metod än traditionell handläggning. Några domare påtalar också att skyldigheten att verka för samförståndslösningar kan upplevas som kränkande av föräldrar som utsatts för våld av den andra föräldern och att det kan vara olämpligt med samförståndslösningar vid våld, missbruk och psykisk ohälsa. Det finns också domare som reflekterar kring det faktum att rättens påtryckningar för att parterna ska komma överens kan upplevas som kränkande. Domarnas skyldighet att verka för samförståndslösningar upplevs också kunna bidra till en otydlighet avseende domstolens rättsskipande roll. 40 procent av domarna anför också att domarens dubbla roller, att verka för samförståndslösningar och att döma i tvisten om en samförståndslösning inte uppnås, är ett diskutabelt upplägg exempelvis utifrån principerna om objektivitet och neutralitet.

Sammanfattningsvis kan konstateras att det finns forskningsstöd för att medling kan fungera som metod för att bilägga vårdnadstvister. Framgång förutsätter dock en tidig insats av medlare med kompetens i att bilägga relationella och emotionella konflikter. Det finns också forskningsstöd för att metodstöd i form av medlingsmodeller som tar hänsyn till barnkonventionen och barns rättigheter bidrar till framgång.

Den svenska modellen med domare som verkar för samförståndslösningar och externa medlare som förordnas då alla andra möjligheter har uttömts tycks dock inte stå helt i samklang med forskningen. Exempelvis sätts de medlande inslagen in sent i konfliktutvecklingen och genomförs av domare utan särskild utbildning i att handlägga konflikter av relationell och emotionell karaktär. Domarna förväntas dessutom att utföra medlingen under beaktande av tredje parts rättigheter, det vill säga beakta barnets rättigheter och bästa utifrån barnkonventionen och föräldrabalkens bestämmelser, utan metodstöd. Mot denna bakgrund kan konstateras att den svenska handläggningen av vårdnadstvister genom medling i domstol har en utvecklingspotential!

BILAGA 2

Barnkonventionen och lagstiftning kopplat till projektets mål

Ylva Söderlind Göthner, Stiftelsen Allmänna Barnhuset,
Gunilla Cederström, Socialstyrelsen och Anna von Scheele

Övergripande mål i projektet är att utveckla arbetsmetoder som på ett systematiskt och långsiktigt sätt kan stärka barnets rättigheter i beslut och åtgärder inom ramen för arbetet som rör vårdnad, boende och umgänge med fokus på barnets behov och rättigheter genom hela vårdnadsprocessen. Det övergripande målet har brutits ner i tre delmål. Relevanta artiklar i Barnkonventionen och lagstiftningen har kopplats till varje delmål.

MÅL 1. Handläggningsordningen. Utveckla samarbete mellan familjesekreterare och socialsekreterare som ansvarar för barnavårdsutredningar.

BARNKONVENTIONEN

För att barnets rättigheter ska tillgodoses och genomföras i vårdnadstvister krävs att lagstiftnings-, administrativa och andra åtgärder genomförs, (artikel 4). Det krävs också en tydlig samordning mellan olika sektorer och olika styrande nivåer, (artikel 6). I vårdnadstvister blir oftast flera olika verksamheter involverade och behöver samverka. Nödvändiga åtgärder är att det sker en dialog mellan olika kunskaps- och kompetensområden, där yrkesgrupper kan stärka och komplettera varandra. Det bidrar till att en helhetssyn på barnet är möjlig, (artikel 6). Det är väsentligt att ha en samsyn och gemensam kunskapsbas i barnrättsfrågor med hållbara rutinbeskrivningar samt regelbundna och vardagliga avstämningar i ärenden.

Begrepp som barnperspektiv, barnets perspektiv och barnrättsperspektiv är viktiga att diskutera och reflektera kring. Innebörden av de här begreppen är inte alltid klara och definieras därför nedan. Barnperspektiv och barnets perspektiv är inte detsamma även om båda kan tyckas utgå från barnet.²⁵

BARNPERSPEKTIV innebär samhällets generella perspektiv på barn, såsom lagstiftning, normer och praxis samt den vuxnes syn på barn, barndom och barnens villkor.²⁶ ”Att anamma ett barnperspektiv handlar om attityder, kunskap och arbetsätt.”²⁷ Det handlar också om den vuxnas förståelse, av att barnet och den vuxna, utgår från skilda världsbilder och meningssammanhang.

BARNETS PERSPEKTIV är barnets egen åsikt, vilja och syn på sitt liv och sin omvärld.²⁸

BARNRÄTTSPERSPEKTIV innebär att barnet har rätt till var och en av de mänskliga rättigheter som anges i barnkonventionen, och i beslut och åtgärder som rör barn ska rättigheter säkerställas för barnet.²⁹ En grundförutsättning för att kunna leva upp till kraven i konventionen är att vuxna har en gedigen kunskap om barnets rättigheter samt förstår vad de innebär i praktiken, särskilt i sin egen verksamhet. Artiklarna ska spridas och det ska ske en dialog och samverkan i barnrättsfrågor, vilket är mycket angeläget på en kommunal nivå.³⁰ En vanlig mening är att vi ska stärka barnets rättigheter, men barnet har genom lagstiftning och barnkonventionen redan starka rättigheter, nu handlar det om att genomföra dem.

25. Barnmisshandel. Att förebygga och åtgärda. Slutbetänkande av Kommittén mot barnmisshandel (SOU 25. 2001:72) 26. Englundh (2010-09-03)

27. Proposition Strategi för att stärka barnets rättigheter i Sverige (prop. 2009/10:232) 28. Unicef (2007) 29. Englundh (2010-09-03) 30. Prop. (2009/10:232)

LAGSTIFTNING

5 kap. 3 § SoL Kommunen skall sörja för
– att föräldrar kan erbjudas samtal under sakkunnig ledning i syfte att nå enighet i frågor som gäller vårdnad, boende och umgänge och frågor som gäller barnets försörjning (samarbetssamtal) samt
– att föräldrar får hjälp att träffa avtal enligt 6 kap. 6 §, 14 a § andra stycket eller 15 a § tredje stycket föräldrabalken.

11 kap. 1 § SoL Socialnämnden ska utan dröjsmål inleda utredning av vad som genom ansökan, anmälan eller på annat sätt har kommit till nämndens kännedom och som kan föranleda någon åtgärd av nämnden.

Vad som har kommit fram vid utredning och som har betydelse för ett ärendes avgörande ska tillvaratas på ett betryggande sätt.

11 kap. 1 a § SoL När en anmälan enligt 1 § rör barn eller unga ska socialnämnden genast göra en bedömning av om barnet eller den unge är i behov av omedelbart skydd. En sådan bedömning ska dokumenteras. Beslut att inleda eller inte inleda utredning ska, om det inte finns synnerliga skäl, fattas inom fjorton dagar efter det att anmälan har kommit in. Ett sådant beslut behöver dock inte fattas om det redan pågår en utredning om det barn eller den unge som anmälan avser.

11 kap. 2 § SoL Vid en utredning av om socialnämnden behöver ingripa till ett barns skydd eller stöd får nämnden, för bedömningen av behovet av insatser, konsultera sakkunniga samt i övrigt ta de kontakter som behövs. Utredningen ska bedrivas så att inte någon onödigt utsätts för skada eller olägenhet. Utredningen ska inte göras mer omfattande än vad som är motiverat av omständigheterna i ärendet.

Utredningen ska bedrivas skyndsamt och vara slutförd senast inom fyra månader. Finns det särskilda skäl får socialnämnden besluta att förlänga utredningen för viss tid.

Den som berörs av en sådan utredning ska, om inte särskilda skäl talar mot det, genast underrättas om att en utredning har inletts.

6 kap. 19 § FB Rätten ska se till att frågor om vårdnad, boende och umgänge blir tillbörligt utredda.

Innan rätten avgör ett mål eller ärende om vårdnad, boende eller umgänge ska socialnämnden ges tillfälle att lämna upplysningar. Har nämnden tillgång till

upplysningar som kan vara av betydelse för frågans bedömning är nämnden skyldig att lämna rätten sådana upplysningar.

Om det behövs utredning utöver vad som sägs i andra stycket, får rätten uppdra åt socialnämnden eller något annat organ att utse någon att verkställa den. Rätten får fastställa riktlinjer för utredningen och bestämma en viss tid inom vilken utredningen ska vara slutförd. Om det behövs, får rätten förlänga denna tid. Rätten ska se till att utredningen bedrivs skyndsamt. Om det inte är olämpligt, ska den som verkställer utredningen försöka klarlägga barnets inställning och redovisa den för rätten samt lämna förslag till beslut.

Utan hinder av sekretess enligt 26 kap. 1 § första stycket offentlighets- och sekretesslagen (2009:400) är en socialnämnd som har tillgång till upplysningar som kan vara av betydelse för utredningen skyldig att lämna sådana upplysningar på begäran av den socialnämnd som avses i tredje stycket. Detsamma gäller när uppgifterna begärs av den som socialnämnden utsett att verkställa utredningen.

Barnet får höras inför rätten, om särskilda skäl talar för det och det är uppenbart att barnet inte kan ta skada av att höras.

6 kap. 20 § FB I mål eller ärenden om vårdnad, boende eller umgänge får rätten, om det behövs, besluta om vårdnad, boende eller umgänge för tiden till dess att frågan har avgjorts genom en dom eller ett beslut som har vunnit laga kraft eller föräldrarna har träffat ett avtal om frågan och avtalet har godkänts av socialnämnden.

Innan ett beslut enligt första stycket meddelas ska motparten få tillfälle att yttra sig i frågan. Rätten kan inhämta upplysningar från socialnämnden i frågan. Innan socialnämnden lämnar upplysningar ska den, om det är lämpligt, höra föräldrarna och barnet. Har rätten meddelat ett beslut som ännu gäller när målet eller ärendet ska avgöras, ska rätten ompröva beslutet.

Ett beslut enligt denna paragraf får verkställas på samma sätt som en dom som har vunnit laga kraft. Beslutet får dock när som helst ändras av rätten.

MÅL 2. Stärka barnets roll och rätt till delaktighet, att komma till tals samt att få information

BARNKONVENTIONEN

Barnet har rätt att fritt uttrycka sina åsikter i alla frågor som rör han eller henne. Barnet ska erbjudas möjlighet att höras, direkt, genom företrädare eller lämpligt organ i alla domstols- och administrativa förfarande som rör barn, (artikel 12). Hänsyn ska tas till barnets vilja vid beslut i vårdnadstvister. När det gäller utredningar så ska barnet höras om det är lämpligt och i utredningar ska handläggaren om det inte är olämpligt försöka klarlägga barnets inställning, FB. Det finns ingen minimiålder för när barn ska erbjudas att höras utan det ska erbjudas alla barn, utan undantag.²⁹ Enligt forskning är det tydligt att barnet kan uttrycka sig redan i mycket tidig ålder, vilket betyder att det krävs en hög kompetens hos de vuxna som möter barnet. De som pratar med barnet ska ha ett förhållningssätt som innebär att inta ett tydligt barnperspektiv, ställa öppna frågor, vara lyhörd för barnets ord och uttryck och försöka komma närmare barnets vilja och uppfattning. För att samtalet med barnet ska komma till sin rätt krävs att barnet känner sig tryggt och har förtroende för den vuxna. För att barnet ska berätta sin berättelse utifrån sitt perspektiv, sin upplevelse och erfarenheter är det väsentligt att miljön, samspelet och språket är anpassat efter barnet.³¹ Främst de yngsta barnen men också barn med särskilda behov ska erbjudas olika former att uttrycka sig på. Åsikter ska *efter* att de inhämtats tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad. Enligt artikel 13.1 har barnet yttrandefrihet: att söka, motta och sprida information i olika miljöer genom olika uttrycksmedel som barnet väljer, även inom familjen. Det är dock inte helt oproblematiskt att försöka tolka eller analysera barnets åsikter eller uttryck och det krävs förmåga att kunna urskilja barnets egen röst från det barnet kan ha påverkats av från sina föräldrar.³² För att barnets delaktighet ska vara meningsfull är det av största vikt att barnet ges ålders- och mognadsanpassad information om bland annat vårdnadstvisters process, praktiskt information samt möjlighet att ställa frågor och framföra synpunkter. Delaktighet kan bidra till att barnets förstår och lär sig hantera sin situation.³³ Om det blir aktuellt att skilja ett barn från sina föräldrar, ska alla berörda parter få sina synpunkter beaktade, vilket inkluderar barnets röst, (artikel 9). Barnet har också rätt till vetskap om sina rättigheter och konventionen som stärker dem – barnkonventionen, (artikel 42).

Alla barn har rätt till såväl fritid, lek som rekreation, vilket är viktigt i utvecklingen av sociala och personliga färdigheter. Fysisk och psykisk avkoppling är också grundläggande för alla människor, (artikel 31). I vårdnadstvister kan barnets behov av att ha ett eget utrymme och ett eget privatliv där barnet kan träffa och skapa relationer med andra människor öka, (artikel 16).

Principen om att barnets bästa ska komma i främsta

rummet är av grundläggande betydelse vid utformningen av alla beslut och åtgärder som rör barnet, (artikel 3). Att barnets bästa ska vara avgörande för alla beslut om vårdnad, boende och umgänge samt att hänsyn ska tas till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad framgår av 6 kap. 2 a § FB. I FB anges vissa riktlinjer för vad barnets bästa är. Det krävs dock att en helhetsbedömning av barnets livssituation görs.

De delar som ska ingå i bedömningen enligt med Barnkonventionen är; *relevant forskning, lagstiftning/styrdokument, barnkonventionen, beprövad erfarenhet, barnets sociala nätverk och barnets röst*.³⁴ Dessutom ska i ett vårdnads-, boende- och umgängesärende fästas avseende särskilt vid risken för att barnet eller någon annan i familjen utsätts för övergrepp eller att barnet olovligt förs bort eller hålls kvar eller annars far illa (riskbedömning) och barnets behov av en god kontakt med båda föräldrarna (se nästa sida). I varje beslutfattande behöver det visas hur barnets bästa har utretts och hur beslutfattaren har tagit hänsyn till det. Det kan göras genom att dokumentera utredningsprocessen med åtgärdsalternativ och konsekvensbeskrivningar.

LAGSTIFTNING

1 kap. 2 § SoL Vid åtgärder rör barn ska barnets bästa särskilt beaktas. Vid beslut eller andra åtgärder som rör vård- eller behandlingsinsatser för barn ska vad som är bäst för barnet vara avgörande. Med barn avses varje människa under 18 år.

3 kap. 5 § SoL Socialnämndens insatser för den enskilde ska utformas och genomföras tillsammans med honom eller henne och vid behov i samverkan med andra samhällsorgan och med organisationer och andra föreningar.

11 kap. 10 § SoL När en åtgärd rör ett barn ska barnet få relevant information. Ett barn ska ges möjlighet att framföra sina åsikter i frågor som rör barnet. Om barnet inte framför sina åsikter, ska hans eller hennes inställning så långt det är möjligt klarläggas på annat sätt. Barnets åsikter och inställning ska tillmätas betydelse i förhållande till hans eller hennes ålder och mognad. Ett barn som har fyllt 15 år har rätt att föra sin egen talan i mål och ärenden enligt denna lag. Ett barn som är yngre får höras i domstol, om barnet inte kan antas ta skada av det.

6 kap. 2 a § FB Barnets bästa ska vara avgörande för alla beslut om vårdnad, boende och umgänge.

Vid bedömningen av vad som är bäst för barnet ska det fästas avseende särskilt vid

- risken för att barnet eller någon annan i familjen utsätts för övergrepp eller att barnet olovligt förs bort eller hålls kvar eller annars far illa, och
- barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna.

Hänsyn ska tas till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad. Lag (2006:458).

31. Vårdnad, boende och umgänge. Handbok – stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt. Socialstyrelsen; 2012.
32. Cederborg (2010:4) 33. Röback (2011) 34. Eriksson (2011) 35. Englundh (2008)

MÅL 3. Anpassa insatser och stöd till barn och föräldrar under hela vårdnadsprocessen.

BARNKONVENTIONEN

Föräldrar som är i konflikt med varandra har inte alltid förmåga att skilja på sina egna och sitt barns behov och deras konflikt riskerar därmed att påverka barnet negativt. Föräldrar som försöker göra tvisten till en rättvisefråga mellan sig, måste istället inta ett barnperspektiv och vetskap om barnets rättigheter som kopplas till familjens situation. Det kan leda till förbättring i föräldrarnas samarbete, underlätta för barnet i sin vardag och bidra till att barnet inte hamnar i skymundan i vårdnadstvister. Det är barnets behov och rättigheter som ska vara i fokus i vårdnadstvister.³⁶ Föräldrar har ett rättsligt ansvar att agera för sitt eller sina barns bästa. När föräldrar inte klarar av sitt föräldraansvar måste samhället träda in för att säkerställa barnets rättigheter och behov, (artikel 5). Exempelvis om barnets fysiska, psykiska eller intellektuella utveckling skadas, och inte föräldrarna försöker att motverka det, (artikel 18). Varje barn har rätt till den levnadsstandard som krävs för barnets fysiska, psykiska, andliga, moraliska och sociala utveckling, och att det är föräldrarnas huvudansvar att säkerställa de nödvändiga behoven för barnets utveckling, (artikel 27).

Barn med fysiska handikapp bör åtnjuta ett fullvärdigt och anständigt liv under förhållanden som säkerställer värdighet, främjar självförtroende och möjliggöra barnets aktiva deltagande i samhället. Det handlar om att utgå från det i utredning och bedömning av föräldraförmågan, (artikel 23.1). Alla barn har rätt att skyddas mot alla former av fysisk eller psykisk våld. Psykiskt våld kan vara förnedring, verbala övergrepp, vanvård, försummelse eller annan handling som påverkar barnets utveckling negativt. Fysiskt våld kan vara misshandel, utnyttjande eller sexuella övergrepp. Alla barn har rätt till sin värdighet, sin fysiska och person-

liga integritet, (artikel 19). Barnet har rätt att åtnjuta bästa uppnåeliga hälsa, och inget barn ska beröva sin rätt att ha tillgång till hälso- och sjukvård, (artikel 24).

Med barnets rättigheter tillkommer föräldrars skyldigheter. Familjen är, när föräldrarna uppfyller sin uppgift som föräldrar, den mest trygga och främjande miljön för barnet. Det är viktigt att respektera båda föräldrarnas väsentliga roll för barnet. Föräldrar har skyldigheter och ett ansvar att stödja och ta ett ansvar för att sitt eller sina barns behov och rättigheter, (artikel 5). Grundtanken är att båda föräldrarna bör ha ett gemensamt ansvar för barnets uppföstran och utveckling, att de har en aktiv roll i barnets liv samt har ett gott samarbete kring barnet, även om de inte bor tillsammans. Grundtanken förutsätter att barnets rättigheter tillgodoses och att föräldrarnas samarbete kring barnet fungerar. Barnet har rätt att växa upp med en god relation till sina föräldrar, även när de inte bor tillsammans.³⁴

Det är dock viktigt att poängtera att barnets rätt till kontakt med sina föräldrar inte alltid överensstämmer med barnets bästa. Barnets grundläggande rättigheter som skydd och trygghet ska utredas och säkerställas, (artikel 9). I en vårdnads-, boende- och umgängesutredningen är det nödvändigt att bland annat uppmärksamma om det förekommit hot, våld, missbruk, psykisk ohälsa eller andra problem i familjen.³⁴ Anpassa insatserna utifrån varje barns specifika behov och bästa i relation till deras rättigheter och familjens situation. I vissa ärenden kan det vara relevant att lyfta frågan om ”nollumgänge”, om barnet inte får den omsorg och sina rättigheter tillgodosedda. Hur skulle det påverka barnet att inte träffa sin ena förälder eller någon av föräldrarna? Barnet har rätt till att inte träffa den ena eller någon av föräldrarna, om barnet känner sig rädd, otrygg eller orolig, (artikel 9). Det är statens övergripande skyldighet att tillförsäkra barnet nödvändigt skydd och omvårdnad för barnets välfärd, under alla omständigheter, (artikel 3.2).

36. Vårdnad, boende och umgänge. Handbok – stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt. Socialstyrelsen; 2012.

LAGSTIFTNING

5 kap. 1 § SoL Socialnämnden ska

- verka för att barn och ungdom växer upp under trygga och goda förhållanden,
- i nära samarbete med hemmen främja en allsidig personlighetsutveckling och en gynnsam fysisk och social utveckling hos barn och ungdom,
- bedriva uppsökande verksamhet och annat förebyggande arbete för att förhindra att barn och ungdom far illa,
- aktivt arbeta för att förebygga och motverka missbruk bland barn och ungdom av alkoholhaltiga drycker, andra berusningsmedel eller beroendeframkallande medel samt dopningsmedel,
- tillsammans med samhällsorgan, organisationer och andra som berörs, uppmärksamma och verka för att barn och ungdom inte vistas i miljöer som är skadliga för dem,
- med särskild uppmärksamhet följa utvecklingen hos barn och ungdom som har visat tecken till en ogynnsam utveckling,
- i nära samarbete med hemmen sörja för att barn och ungdom som riskerar att utvecklas ogynnsamt får det skydd och stöd som de behöver och, om den unges bästa motiverar det, vård och fostran utanför det egna hemmet,
- i sin omsorg om barn och ungdom tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan ett mål eller ärende om vårdnad, boende, umgänge eller adoption har avgjorts,
- i sin omsorg om barn och ungdom tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan vård och fostran utanför det egna hemmet upphört.

5 kap. 11 § SoL Till socialnämndens uppgifter hör att verka för att den som utsatts för brott och dennes närstående får stöd och hjälp.

Socialnämnden ska särskilt beakta att kvinnor som är eller har varit utsatta för våld eller andra övergrepp av närstående kan vara i behov av stöd och hjälp för att förändra sin situation. Socialnämnden ansvarar för att ett barn, som utsatts för brott, och dennes närstående får det stöd och den hjälp de behöver.

Socialnämnden ska också särskilt beakta att ett barn som bevittnat våld eller andra övergrepp av eller mot närstående är offer för brott och ansvara för att barnet får det stöd och den hjälp som barnet behöver.

6 kap. 7 § FB Om en förälder vid utövandet av vårdnaden om ett barn gör sig skyldig till missbruk eller försummelse eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling, ska rätten besluta om ändring i vårdnaden.

Står barnet under båda föräldrarnas vårdnad och gäller vad som sägs i första stycket en av dem, ska rätten anförtro vårdnaden åt den andra föräldern ensam. Brister också den föräldern i omsorgen om barnet på

det sätt som sägs i första stycket, ska rätten flytta över vårdnaden till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Står barnet under endast en förälders vårdnad, ska rätten i fall som avses i första stycket flytta över vårdnaden till den andra föräldern eller, om det är lämpligare, till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Frågor om ändring i vårdnaden enligt denna paragraf prövas på talan av socialnämnden eller, utan särskilt yrkande, i mål om äktenskapsskillnad mellan föräldrarna eller i andra mål enligt 5§.

6 kap. 8 § FB Har ett barn stadigvarande vårdats och fostrats i ett annat enskilt hem än föräldrahemmet och är det uppenbart att det är bäst för barnet att det rådande förhållandet får bestå och att vårdnaden flyttas över till den eller dem som har tagit emot barnet eller någon av dem, ska rätten utse denne eller dessa att såsom särskilt förordnade vårdnadshavare utöva vårdnaden om barnet.

Frågor om överflyttning av vårdnaden enligt första stycket prövas på talan av socialnämnden.

6 kap. 8 a § FB Står barnet under båda föräldrarnas vårdnad och är en av dem varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden, ska rätten anförtro vårdnaden åt den andra föräldern ensam. Om hindret gäller båda föräldrarna, ska rätten flytta över vårdnaden till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Står barnet under endast en förälders vårdnad och är denne varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden, ska rätten flytta över vårdnaden till den andra föräldern eller, om det är lämpligare, till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Frågor om ändring i vårdnaden enligt denna paragraf prövas på talan av socialnämnden eller, utan särskilt yrkande, i mål om äktenskapsskillnad mellan föräldrarna eller i andra mål enligt 5§.

6 kap. 9 § FB Om barnet står under vårdnad av båda föräldrarna och en av dem dör, ska den andra föräldern ensam ha vårdnaden. Om båda föräldrarna dör, ska rätten på anmälan av socialnämnden eller när förhållandet annars blir känt anförtro vårdnaden åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Om barnet står under vårdnad av endast en av föräldrarna och den föräldern dör, ska rätten på ansökan av den andra föräldern eller på anmälan av socialnämnden anförtro vårdnaden åt den andra föräldern eller, om det är lämpligare, åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

6 kap. 11 § FB Vårdnadshavaren har rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter. Vårdnadshavaren ska därvid i takt med barnets stigande ålder och utveckling ta allt större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål.

6 kap. 13 § FB Står barnet under vårdnad av två vårdnadshavare, ska vad som sägs i 11 eller 12§ gälla dem tillsammans.

Är en av vårdnadshavarna till följd av frånvaro, sjukdom eller annan orsak förhindrad att ta del i sådana beslut rörande vårdnaden som inte utan olägenhet kan uppskjutas, bestämmer den andre ensam. Denne får dock inte ensam fatta beslut av ingripande betydelse för barnets framtid, om inte barnets bästa uppenbarligen kräver det.

I 8 a§ finns bestämmelser om ändring i vårdnaden när den ena föräldern är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden, att få stöd och hjälp hos socialnämnden finns bestämmelser i socialtjänstlagen (2001:453). Socialnämnden förmedlar kontakten med andra rådgivande samhällsorgan.

6 kap. 14 § FB Om rätten för barn och vårdnadshavare r med andra rådgivande samhällsorgan.

6 kap. 15 § FB Barnet ska ha rätt till umgänge med en förälder som det inte bor tillsammans med. Umgänget kan ske genom att barnet och föräldern träffar varandra eller genom att de har annan kontakt.

Barnets föräldrar har ett gemensamt ansvar för att barnets behov av umgänge med en förälder som barnet inte bor tillsammans med så långt möjligt tillgodoses. Särskilt förordnade vårdnadshavare har ett motsvarande ansvar.

Barnets vårdnadshavare har ett ansvar för att barnets behov av umgänge med någon annan som står det särskilt nära så långt möjligt tillgodoses. Om barnet står under vårdnad av båda föräldrarna och ska umgås med en förälder som det inte bor tillsammans med, ska den andra föräldern lämna sådana upplysningar om barnet som kan främja umgänget, om inte särskilda skäl talar mot det. Om barnet ska umgås med en förälder som inte är vårdnadshavare eller med någon annan som står barnet särskilt nära, ska upplysningar enligt första meningen lämnas av vårdnadshavaren.

6 kap. 15 a § FB På talan av en förälder som vill umgås med sitt barn får rätten besluta om umgänge mellan barnet och den föräldern. En sådan talan får också föras av socialnämnden. På talan av socialnämnden får rätten besluta om umgänge mellan barnet och någon annan än en förälder. Vid bedömningen av om en sådan talan ska föras ska socialnämnden särskilt beakta barnets behov av umgänge med sina morföräldrar och farföräldrar och andra som står barnet särskilt nära. Står barnet under vårdnad av båda föräldrarna eller en av dem, får de avtala om barnets umgänge med en förälder som barnet inte bor tillsammans med. Avtalet ska gälla, om det är skriftligt och socialnämnden godkänner det.

6 kap. 15 c § FB När rätten beslutar om umgänge med en förälder som barnet inte bor tillsammans med, får rätten, om barnet har behov av det, besluta att en person som utses av socialnämnden ska medverka vid umgänget (umgängesstöd). Ett beslut om umgängesstöd ska gälla för en viss tid. Innan ett beslut om umgängesstöd meddelas ska rätten inhämta yttrande från socialnämnden. Socialnämnden ska efter rättens beslut om umgängesstöd utse en viss person att medverka vid umgänget. Socialnämnden ska följa upp hur umgänget fungerar och verka för att stödet inte består längre än nödvändigt.

6 kap. 18 § FB Föräldrar kan enligt 5 kap. 3§ socialtjänstlagen (2001:453) genom samarbetssamtal få hjälp att nå enighet i frågor om vårdnad, boende och umgänge.

I mål om vårdnad, boende eller umgänge får rätten uppdra åt socialnämnden eller något annat organ att i barnets intresse anordna samarbetssamtal i syfte att nå enighet mellan föräldrarna.

Om rätten lämnar uppdrag enligt andra stycket, kan den förklara att målet ska vila under en viss tid. Det samma gäller om samarbetssamtal redan har inletts och fortsatta samtal kan antas vara till nytta. Om det finns särskilda skäl, kan rätten förlänga den utsatta tiden.

Referenslista

Litteratur

Cederborg, Ann-Christin (2010:4) Att intervjua barn – vägledning för socialsekreterare. Stiftelsen Allmänna Barnhuset

Englundh, Elizabeth (2008) Folkrätt för barn som pedagogiskt åtagande. Statligt ansvar - regionalt lärande? Stockholm: pedagogiska institutionen, Stockholm universitet.

Eriksson, Maria (2011) Insatser för barn och föräldrar. Sammanställning av aktuell forskning och kunskap att användas i projektet; ”Barnets rättigheter i vårdnadstvister”

Hodgkin, Rachael & Newell, Peter (2007) Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child. Unicef: Geneva

Johansson, Eva (2003) Att närma sig barn perspektiv. Forskares och pedagogers möten med barns perspektiv. Pedagogisk forskning i Sverige 2003 årg. 8 nr 1-2.s.42- 57. Göteborg: Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet.

Johansson, Eva och Pramling Samuelsson, Ingrid (2003) Barns perspektiv och barnperspektiv i pedagogisk forskning och praxis. Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet.

Rejmer, Annika & Cederström, Gunilla (2011) Vårdnadskonflikter – handlägningsordningen. Sammanställning av aktuell forskning och kunskap att användas i projektet. ”Barnets rättigheter i vårdnadstvister.

Röbäck, Karin (2011) Barns delaktighet i familjerättsliga processer. Sammanställning av aktuell forskning och kunskap att användas i projektet. ”Barnets rättigheter i vårdnadstvister.

Föreläsning

Englundh, Elizabeth (2010-09-03) Stockholms universitet. Institutionen för barn- och ungdomsvetenskap. Vad är barn?

Barnmisshandel. Att förebygga och åtgärda. Slutbetänkande av Kommittén mot barnmisshandel (SOU 2001:72)

Proposition Strategi för att stärka barnets rättigheter i Sverige (prop. 2009/10:232)

Vårdnad, boende och umgänge. Handbok – stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt. Socialstyrelsen; 2012.

SLUTORD

Det har varit ett spännande, roligt och lärorikt projekt. Men inte alltid lätt – att som nationell aktör driva ett förbättringsarbete som ska omsättas ute i ett lokalt sammanhang. De deltagande kommunerna har inte varit jämförbara vare sig när det gäller storlek, tillgång till resurser eller organisering. Kulturer och traditioner ser också olika ut i varje kommun. Men en sak har varit gemensamt – erfarenheten av att arbetet med barn och föräldrar som befinner sig i vårdnadstvister har blivit allt svårare och mer komplext under de senaste åren. Frågor som ställdes var - gör vi rätt saker och leder våra utredningar till att barnen får det bättre? Vanmakten att varken ge barnen eller föräldrarna rätt stöd eller hjälp var påtaglig.

Många har följt arbetet i projektet, sammanställt kunskapsunderlag, medverkat som föreläsare på våra lärandeseminarier och inspirerat oss till att fortsätta utmana gamla rutiner och våga pröva nya arbetssätt. Tack till er alla!

Särskilt vill vi tacka alla team och chefer som så tålmodigt och engagerat prövat/omprövat och utforskat hur teorier och idéer har kunnat omsättas i praktiken. Er starkaste drivkraft har varit viljan att förbättra situationen för barn som lever i en mycket utsatt situation men också att hjälpa föräldrar vidare utan att utsätta sina barn för ständiga bråk och konflikter. Ni har sett till att få tid - trots en hög arbetsbelastning - att genomföra projektet och medverka i spridningen av erfarenheter. Stort tack för er medverkan och lycka till med ert fortsatta arbete!

Tack Gunilla Cederström, utredare på Socialstyrelsen! Du har hela tiden följt och stöttat arbetet och med stöd av dina erfarenheter och kunskaper inom det familjerättsliga området har vi stått på säkrare mark inför beslut om vilka förändringar som skulle prövas. Du har alltid tagit dig tid att läsa och kommentera projektrapporter, medverkat på seminarier och varit ett tryggt bollplank.

Tack Annika Rejmer, rättssociolog Lunds universitet och utvärderare av projektet! Som en av de främsta forskarna inom det här området har du varit till ovärderlig hjälp i situationer när vi behövt lyfta blicken och sortera tankarna. Du har tydliggjort processer och rätt ut begreppen vilket bidragit till att vi kunnat ta ett steg framåt när vi kört fast.

Stiftelsen Allmänna Barnhuset
Mars 2015

Cecilia Sjölander
Generalsekreterare

Ylva Söderlind Göthner
Projektledare

Antalet vårdnadsärenden som leder till utredningar inom socialtjänsten och tvister i domstol har ökat markant efter 2006 års vårdnadsreform. Föräldrar som tvistar om vårdnad/boende eller umgänge har inte sällan en mer komplex problematik och barnen befinner sig i en mycket utsatt situation.

Både forskning och praktik har uppmärksammat att samhällets nuvarande arbetsmetoder och handlägningsprocesser inte är anpassade eller tillräckligt effektiva för att möta problematiken och få till hållbara lösningar med barnets bästa i fokus. Barn som har föräldrar som tvistar om vårdnaden är eller har inte sällan varit aktuella hos socialtjänsten tidigare.

Mot bakgrund av detta startade Stiftelsen Allmänna Barnhuset projektet "Barnets rättigheter i vårdnadstvister". Socialtjänsten i sex kommuner prövade nya arbetsätt utifrån tre övergripande mål;

- **Ökat samarbete mellan familjerättssekreterare och barnavårdsutredare**
- **Stärka barnets delaktighet**
- **Anpassa insatser och stöd till barn och föräldrar**

I den här rapporten presenteras en sammanfattning av de sex deltagande kommunernas arbete, resultatet från utvärderingen, den kunskapssammanställning som togs fram i samband med projektstart samt ett urval av lagtext och artiklar i barnkonventionen som reglerar arbetet. Mer information om projektet och kommunernas egna slutrapporter kan i sin helhet laddas ner från Barnhusets hemsida.

Stiftelsen Allmänna Barnhuset är en statlig stiftelse med uppdrag att stödja metod- och kunskapsutveckling i arbetet med barn i utsatta livssituationer. Barnhuset ger anslag till socialt inriktad barn- och ungdomsforskning, driver egna utvecklingsprojekt, anordnar konferenser och seminarier för att sprida kunskap samt ger ut böcker i aktuella frågor.

Böcker och rapporter kan beställas från www.allmannabarnhuset.se

Stiftelsen
Allmänna Barnhuset